Seder 'Olam Zuta

[סדר עולם זוטא]

Natan ha-Bavli

DÜNYANIN KISA TARİHİ

İslamî Dönemde Kaleme Alınan İlk İbranîce Kronik

Derleme - Tercüme

Nuh ARSLANTAŞ

TÜRK TARİH KURUMU

Natan ha-BAVLİ

DÜNYANIN KISA TARİHİ

İslamî Dönemde Kaleme Alınan İlk İbranîce Kronik

Orijinal Adı
Seder 'Olam Zuta
[סדר עולם זוטא]

Yayına Hazırlık - Grafik - Tasarım - Kapak
Gazi Yayıncılık A.Ş.
Bulgurlu Mahallesi Bulgurlu Caddesi
Etiler Sokak No.: 10/1 Küçükçamlıca
Üsküdar / İSTANBUL
Telefon: 0 216 650 83 15 - 16

Baskı
OSTİM Mesleki Eğitim Merkezi Müdürlüğü
100. Yıl Bulvarı
Yenimahalle, Ankara
Telefon: 0 312 354 77 77

Cilt
Tor Ofset San. ve Tic. Ltd. Şti.
Akçaburgaz Mahallesi 116. SokakNo.: 2
Esenyurt / İSTANBUL
Telefon: 0 212 886 34 74

ISBN
978 - 975 - 16 - 2774 - 2

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/B-1. Dizi - Sayı 1

Natan ha-BAVLİ

DÜNYANIN KISA TARİHİ

İslamî Dönemde Kaleme Alınan İlk İbranîce Kronik

Derleme - Tercüme
Nuh ARSLANTAŞ

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA, 2014

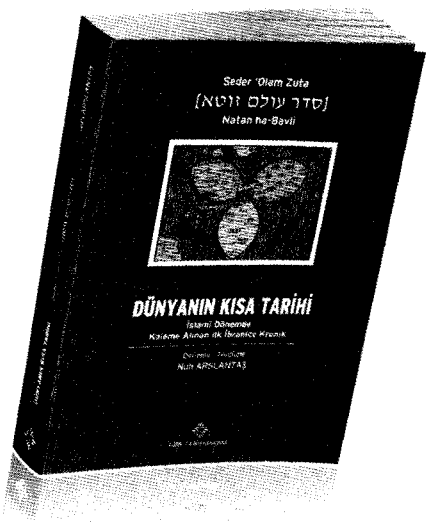
ha-Bavli, Natan
Dünyanın kısa tarihi : İslâmî dönemde kaleme alınan ilk İbranîce kronik / Natan ha-Bavli ; derleme-tercüme Nuh Arslantaş. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2014.
xiii, 145 s. ; 21 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/B-1. Dizi-Sa. 1).

Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 978 - 975 - 16 - 2774 - 2

1. Yahudi kronikleri. 2. Yahudiler _ Tarih. 3. Yahudiler _ Tarih yazıcılığı. I. E.a. II. E.a. : İslâmî dönemde kaleme alınan ilk İbranîce kronik. III. Arslantaş, Nuh, 1972-. IV. Dizi.

909. 04924

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu'nun 11.07.2013 tarih ve 676/6-14 sayılı kararı gereğince 1000 adet basılmıştır.

Seder 'Olam Zuta
[סדר עולם זוטא]
Natan ha-Bavli
DÜNYANIN KISA TARİHİ
İslami Dönemler
Kaldıne Asuran ilk İbranice Kronik
Nuh ARSLANTAŞ

1972 yılında Konya'da doğdu. İlköğrenimini İsmil Kasabası Atatürk İlkokulu'nda tamamladıktan sonra, 1984 yılında Konya İmam-Hatip Lisesi'ne kaydoldu. 1991 yılında M.Ü. İlahiyat Fakültesi'ni kazandı. 1996 yılında fakülteden mezuniyetinden sonra Giresun'un Eynesil İlçesi İmam Hatip Lisesi'nde bir yıl öğretmenlik yaptı. 24 Kasım 1997'de M.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı'na araştırma görevlisi oldu. M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Emevîler Döneminde Yahudiler" (06.07.2000) isimli yüksek lisans tezini hazırladı. 21 Temmuz 2000-21 Mart 2001 tarihleri arasında Sahil Güvenlik Merkez Komutanlığı'nda (Ankara) kısa dönem olarak askerlik görevini tamamladı. Yabancı hükümetlerce Türk Hükümeti emrine verilen bursla, doktora araştırması için dil öğrenmek ve sahasında akademik araştırmalar yapmak üzere 26 Ekim 2003-26 Haziran 2004 tarihleri arasında Hayfa Üniversitesi'nde (İsrail) bulundu. M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Abbasiler ve Fatımiler Döneminde Yahudiler (Dini-Hukuki ve Sosyal Hayat)" (Temmuz 2007) başlıklı doktora tezini hazırladı. 3 Mart 2010-21 Kasım 2010 tarihleri arasında YÖK'ün "Yurtdışı doktora sonrası araştırma programı" kapsamında Kudüs İbranî Üniversitesi ve Ben Zvi Enstitüsü'nde (İsrail) "Osmanlı Tarihinden Bahseden İbranice Kronik ve Risaleler" konusunda araştırma yaptı. 1 Nisan 2010 tarihinde doçent unvanı aldı; 4 Mayıs 2011 tarihinde de kadroya atandı. Halen M.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim dalında öğretim üyesi olan Arslantaş, Yakındoğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde de kısmi zamanlı dersler vermektedir.

Arapça, İngilizce ve İbranice bilen Arslantaş, evli ve iki kız çocuğu babasıdır.

Başlıca yayınları şunlardır:

Kitapları:

1. *Asr-ı Saadet'ten Kıssalar* (1-2), İstanbul 1996.

2. *İslâm Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri*, İstanbul 2003.

3. *Emeviler Döneminde Yahudiler*, İstanbul 2005.

4. *Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia, Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri* [Seyahatnamelerin Tercümesi] İstanbul 2001.

5. *Yahudiler ve Araplar, Çağlar Boyu İlişkileri*, (S.D. Goitein'den tercüme, Emine Buket Sağlam'la birlikte), İstanbul 2004.

6. *İslâm Toplumunda Yahudiler, Abbâsî ve Fâtımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İstanbul 2008.

7. *İslâm Dünyasında Sâmirîler (Osmanlı Dönemine Kadar)*, İstanbul 2008.

8. *İslâm Dünyasında İktisadî ve İlmî Hayatta Yahudiler*, İstanbul 2009.

9. *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslamiyet (İbranice Tarih Kitapları Açısından Bir İnceleme)*, İstanbul 2011.

10. *Yahudiler ve Türkler, Yahudi Tarihçi Eliyahu Kapsali'nin (1483-1555) Seder Eliyahu Zuta İsimli Kroniği Bağlamında Bir İnceleme*, İstanbul 2013.

11. *Anonim Bir İbranice Kroniğe Göre 1622-1624 Yıllarında Osmanlı Devleti ve İstanbul*, Nşr. ve trc. (Yaron Ben Naeh ile birlikte), Ankara, 2013.

Bazı Makaleleri:

1. "Ortaçağ Mısırı'nda İş, İşçi ve İşveren Meseleleri", (Norman Stillman'dan tercüme), *TTK BELLETEN Dergisi* 251 (Nisan 2004), s. 155-165.

2. "Osmanlı Hâkimiyetine Girmesinden Hemen Sonra Dimaşk'tan Bahseden Bir Yahudi Kaynak", (Bernard Lewis'ten tercüme), *TTK BELLETEN Dergisi* 252 (Ağustos 2004), s. 561-568.

3. "II. Abdülhamid Zamanında (1876-1909) Kaleme Alınan Bir Deprem Risâlesi: Resûl Mesti Efendi'nin *Siper-i Zelzele*'**si** [*Paratremblements De Terre*], *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2007/2), s. 129-168.

4. "Sürgünden Sonra Hayber Yahudileri", *TTK BELLETEN Dergisi* LXXII, 264 (Ağustos 2008), s. 431-474.

5. "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler", *İSTEM: İslam Sanat Tarih Edebiyat ve Musiki Dergisi* 11 (2008), s. 9-46.

6. "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin İnanç-İbadet ve Dinî Hayatları ile İlgili Bazı Tespitler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2008/1), s. 55-92.

7. "Abbâsîler ve Fâtımîler Döneminde Yahudilerin Cemaat Mahkemeleri", *TTK BELLETEN Dergisi* LXXII, 265 (Aralık 2008), s. 747-803.

8. "1400 Yıllık Birliktelik: Yahudilerin Türk-İslâm Medeniyetine Katkıları", *Ortak Kültürel Miras: Birlik İçinde Çokluk*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü: Ankara 2009, s. 164-181.

9. "İslamî Dönemde (638-1099) Filistin'e Yahudi Göçü ('Aliya)", *TTK BELLETEN Dergisi* LXXV, 274 (Aralık 2011), s. 641-689.

10. "Gayri Müslim Tarihçilerin İslâm Tarihi Kaynaklarındaki Rivayetleri Kullanması" (Yehoshua Frenkel'den tercüme), *TTK BELLETEN Dergisi* LXXVII, 279 (Ağustos 2013), s. 741-764.

11. "Ortaçağ İslam Dünyasında Yahudilerin Cemaat İçi Yoksullukla Mücadele Yöntemleri", Deniz Feneri Yoksulluk Araştırmaları Merkezi Uluslar Arası Yoksulluk Sempozyumu 01–03 Şubat 2008, *Uluslar Arası Yoksulluk Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. Korkut Tuna ve dğr., İstanbul 2009, III, 385-407.

12. "Abbasîler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler", *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyumu: İstanbul 1-2 Mayıs 2008*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları: İstanbul 2009, s. 723-729.

13. "Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dinî ve İdarî Merkezi Olarak Bağdat", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, İstanbul, 7-9 Kasım 2008*, İstanbul 2011, s. 319-345.

14. "İki Yahudi Seyyahın Gözünden (Beth Hilelli Rabbi David 1824-1832; II. Benjamin 1846-1851) Şırnak Çevresinde Yahudiler", *Uluslar arası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu* 14-16 Mayıs 2010, *Sempozyum Bildirileri*, ed. M. Nesim Doru, Şırnak 2010, s. 905-914.

15. "İslam ve Yahudi Tarihi Kaynakları Bağlamında Orta Çağ Yahudilerinde Hz. Muhammed Algısı", *Türk İslam Tarihinde ve Batı'da Hz. Muhammed Algısı, Ulusal Sempozyum*, Bilecik 30 Nisan-1 Mayıs 2011, *Sempozyum Bildirileri*, ed. Tahsin Koçyiğit, Bilecik Üniversitesi Yayınları: Bilecik 2012, s. 109-124.

noaharslan@hotmail.com
www.nuharslantas.com

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ XI

GİRİŞ 1

1. KRONİĞİN KALEME ALINDIĞI DÖNEME KADAR YAHUDİLERDE TARİH YAZICILIĞI 1

2. KRONİĞİN KALEME ALINDIĞI DÖNEMDE İSLAM DÜNYASI YAHUDİLERİ 5

3. KRONİK HAKKINDA BİLGİLER 12

3.1. Kroniğin Müellifi 12

3.2. Kroniğin Muhtevası ve Önemi 13

3.2.1. Seder 'Olam Zuta 17

3.2.2. Netira ve Oğulları 21

3.2.3. Re'sü'l-câlût Ukba ile Pumbedita Gaonu Kohen Tsadek'in Mücadelesi 25

SEDER 'OLAM ZUTA

1. SEDER 'OLAM ZUTA [DÜNYANIN KISA TARİHİ] 33

2. NETİRA VE OĞULLARI 96

3. RE'SÜ'L-CÂLÛT UKBA İLE PUMBEDİTA GAONU KOHEN TSADEK'İN MÜCADELESİ 103

LÜGATÇE 109

BİBLİYOGRAFYA 123

DİZİN 131

Yahudiler iyi bir tarih şuuruna ve hafızasına sahip olmakla birlikte, modern dönemlere kadar bu literatürde çok fazla kitap kaleme almamışlardır. X. asırda kaleme alınan, elinizdeki *Seder 'Olam Zuta* [Dünyanın Kısa Tarihi] isimli bu kroniğe gelinceye kadar Yahudi tarihçiler tarafından kaleme alınan kitap sayısı yok denecek kadar azdır.

Buna karşılık Yahudilerde dinî ve hukukî literatüre daha fazla ağırlık verilmiş, tarihî olayların hatırlanması ve aktarılması bu yolla yaşatılmaya çalışılmıştır. Asırlarca sürgün hayatı yaşayan Yahudiler, millî ve idarî birlikten yoksun oldukları için gerçek anlamda bir tarih ortaya koyamamış; tarih olarak kaleme alınanlar ise daha çok cemaati yönlendiren dinî önderler ya da devlet nezdinde temsil eden siyasî liderlerin faaliyetlerini konu edinmiştir. Yahudi tarih yazıcılığı genel hatları ile İslamî dönemde de bu özelliğini korumuştur.

Yukarıdaki bilgiler göz önüne alındığında Abbasîler döneminde kaleme alınmış elinizdeki *Seder 'Olam Zuta* isimli bu kitap İslamî dönemde kaleme alınan ilk Yahudi kronik olması yönüyle oldukça önem kazanmaktadır. Kronik aslen Kayravânlı olan, yüksek öğrenimini Bağdat'ta tamamladığı için "Bağdatlı" (ha Bavli) nisbesi ile meşhur olan Natan ha-Bavli isimli bir ilim adamı tarafından kaleme alınmıştır.

Yazım tarihi bilinmeyen kronikte o döneme kadar sürgün cemaatlerini yöneten liderlerden kısaca bahsedildikten sonra, kaleme alındığı sırada cemaatin devlet nezdindeki siyasî temsil kurumu re'sü'l-câlûtluk ile cemaat üzerinde fiilen daha etkin olan yeşivaların *(Sura ve Pumbedita)* tarihi, idare biçimi, gelirleri, cemaat üzerindeki otoriteleri ile bunlar üzerinde nüfuz kurma çabaları gibi, İslam kaynaklarına yansımayan cemaat içi olaylar hakkında kıymetli bilgiler verilmiştir. Bu yönüyle eser, Abbasîler dönemi Yahudilerinden bahseden yegâne kronik özelliği taşımaktadır. Öte yandan sürgünde olmalarına rağmen Yahudilerin asimile olmaksızın ne tür bir cemaat yapılanması ile asırlarca varlıklarını korumalarının ipuçlarını da kroniğimizden öğrenmiş bulunuyoruz. Kroniğe Abbasî yönetiminin Yahudi cemaati ile ilişkilerine dair bazı kıymetli bilgiler de yansımıştır.

Kroniğin günümüze ulaşan İbranîce ve Yahudice-Arapça yazmaları değişik araştırmacılar tarafından farklı kitap ve süreli yayınlarda neşredilmiştir. Şimdiye kadar neşredilen kısımlardan bazı bölümler farklı dillere tercüme edilmekle birlikte kronik kısımlarıyla beraber bir bütün olarak dünya dilleri içerisinde ilk kez Türkçeye bu çalışma ile tercüme edilmektedir.

Çeviri yalın bir tercüme ile bırakılmamış, günümüz okuyucusuna kolaylık olması için tarafımızdan notlarla zenginleştirilmiştir. Kitaptaki dipnotların tamamı çevirene aittir.

Yahudilik ve Yahudi tarihine ait teknik pek çok ifade ise yine okuyucular için hazırlanan "Lügatçe"de açıklanmıştır.

Çalışma doktora sonrasında araştırma yapmak üzere 9 ay süre ile Kudüs İbranî Üniversitesi ve Ben Zvi Enstitüsü'nde bulunduğumuz sırada tamamlanmıştır. Araştırmalarım sırasında her türlü kolaylığı sağlayan Ben Zvi Enstitüsü müdürü Hocam Sayın Prof. Dr. Yom Tov Assis ve Dr. Miriam Frenkel ile himmetini esirgemeyen Türk Petrol Vakfı'na teşekkürü borç bilirim.

Çalışmamızın ülkemizde henüz çok fazla mesafe kat etmemiş Yahudilik ve Yahudi tarihi araştırmalarına bir nebze de olsa katkı sağlaması bizi mutlu edecektir.

Gayret bizden başarı Allah'tandır.

Doç. Dr. Nuh ARSLANTAŞ

12 Kasım 2010

Kudüs

1. Kroniğin Kaleme Alındığı Döneme Kadar Yahudilerde Tarih Yazıcılığı

Yahudiler iyi bir tarih şuuruna ve hafızasına sahip olmakla birlikte, modern dönemlere gelinceye kadar bu literatürde çok fazla kitap kaleme almamışlardır. Bu kitabın konusu *Seder 'Olam Zuta* isimli kroniğe gelinceye kadar Yahudi tarihçiler tarafından kaleme alınan kitap sayısı iki elin parmağını geçmemektedir.

Yahudilerde bu şekilde tarih yazımına pek fazla ilgi gösterilmemesinin kendine özgü sebepleri vardır. Her şeyden önce Eski Ahit'in bizatihi kendisi bir tarih kitabı özelliği taşımaktadır. Âlemin yaratılışı ile başlayan Tevrat'ta insan neslinin Atalarından bahsedildikten sonra İbrahim Peygamber'le Yahudi tarihinin anlatımına geçilmiştir. *Atalar*ın hayat

hikayelerinden sonra, İsrailoğulları'nın Mısır'a yerleşmesi, 430 yıl sonra baskı ve zulümler sebebiyle Musa rehberliğinde Mısır'dan çıkış, Kenan diyarına giriş, Musa'dan sonra Filistin'in fethi, İsrailoğulları'nın Filistin'e yerleşmesi, güçlü bir krallığın kuruluşuna kadar ki süreçte Hakimler tarafından yönetilmesi, Davud ve Süleyman ile birlikte krallığın kurulması, Süleyman'dan sonra bu krallığın ikiye ayrılması, Yahuda ve İsrail kralları ile bunların faaliyetleri, komşu milletlerle ilişkiler, Eski Ahit'te detayları ile anlatılan başlıca tarihi olaylardır.

Yahudi tarihinde Mabed'in ikinci kez yıkılmasından sonra dinî ve hukukî literatüre daha fazla ağırlık verilmiştir. Bu dönemde tarih alanında kayda değer herhangi bir çalışma bilinmemektedir. Ancak bu, Yahudilerin tarih bilincinden yoksun oldukları anlamına da gelmemektedir. O güne kadar tarihlerinde pek çok badire atlatan Yahudiler, bu olayların hatırlanması ve gelecek nesillere aktarılmasını, daha çok âyin, dinî rituel ve ihdas ettikleri bayramlarla yaşatmaya çalışmış; *Purim*, *Fısıh* vb. bayramlara özel *hagada*lar *(kıssa)* tertip ederek bir nevi tarih oluşturmaya gayret etmişlerdir. Söz konusu metinler bu yönüyle tarih özelliği de taşımaktadır.

Kitab-ı Mukaddes dönemi sonrasında, Helenizm etkisi ile Yahudi tarih yazıcılığında kısmî de olsa bir hareketlenme yaşanmıştır. Josephus *(37-100)*, çağdaşı Tiveryali Justus *(I. Asır)* ve benzeri tarihçiler kitaplarında Haşmonay ailesi, Filistin'de Roma hakimiyeti, Herod dönemi ve Yahudilerin Roma'ya karşı verdikleri bazı mücadeleleri kayıt altına almışlardır. Ancak bu çalışmaların Yahudilerde tarih yazımı konusunda herhangi bir hareketlenme meydana getirdiği söylenemez. Greko-Romen tarih yazıcılığının etkisinde kaleme alınan bu kitaplar, yabancı kültürlere düşmanlık sebebiyle modern dönemlere gelinceye kadar Yahudilerin pek ilgisini çekme-

miş; İbranîceye dahi çevrilmemiştir.[1] Bu ilgisizlikte Yahudi din adamlarının da büyük etkisi olmuştur. Din adamları din dışı konularda değil kitap yazılması, bu kitapların okunmasına dahi karşı çıkıyorlardı. Meselâ Osmanlı tarihi üzerine bir kitap *(Seder Eliyahu Zuta)* kaleme alan Eliyahu Kapsali *(1483-1555)*, babasının, İtalya'ya tahsile giderken kendisine: "*... Dünyevî (beşerî/din dışı) ilimlerden sakın... Ahd-i Atîk ve grameri ile ilgilen; ancak esas meşgalen sadece Talmud olsun... Talmud (ilimlerin) temeli ve kolonudur... Kabala ise başının tacı... hepsinin önemlisi...*" şeklinde bir tavsiyede bulunarak dinî ilimlerin dışındaki uğraşların beyhude olduğunu hatırlattığını ifade eder.[2] Yahudilerde modern dönemlere kadar hakim olan bu tavır, günümüzde dindar çevrelerde geçerliliğini hâlâ korumaktadır.

Yahudi tarih yazıcılığı genel hatları ile İslamî dönemde de bu özelliğini korumuştur. X. asra gelinceye kadar Josephus hariç, tarih yazıcılığında kayda değer bir gelişme de yaşanmamıştır.

X. asırda Yahudi tarihine dair iki önemli çalışma kaleme alınmıştır. Bunlardan biri, tercümesini hazırladığımız *Seder 'Olam Zuta*, diğeri ise İtalya'da II. Mabed dönemi tarihinden bahseden *Sefer Yosifon* isimli İbranîce bir tarih kitabıdır. Yosef ben Goryon tarafından kaleme alındığı kabul edilen kitap, edebî açıdan mükemmel kabul edilse de, bir tarih kitabı olarak oldukça zayıf bulunmaktadır. Ancak buna rağmen, İbranîce yazılması sebebiyle, Orta Çağ'da çok rağbet görmüş, Yahudilerin II. Mabed döneminin son devirleri için müracaat

[1] Konu ile ilgili olarak bkz. David N. Myers, "Historiography", *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, eds. Zwi Werblowsky-Geoffrey Wigoder, New York-Oxford 1997, s. 326-327; Cecil Roth, "Historiography", *EJd2*, IX, 155 vd.

[2] Bkz. Charles Berlin, "A Sixteenth-Century Hebrew Chronicle of the Ottoman Empire: *the Seder Eliyahu Zuta* of Elijah Capsali and its Message", *Studies in Jewish Bibliography History and Literature in Honor of I. Edward Kiev*, ed. Charles Berlin, New York 1971, s. 24.

kitabı özelliği kazanmıştır.[3] Orta Çağ'da Arapçaya da çevrilen kronik,[4] İbn Hazm *(ö. 1064)* ve İbn Haldun (ö. 1406) gibi bazı Müslüman müelliflerin Yahudi tarihi ile ilgili kaynakları arasındadır.[5]

1948 yılına kadar asırlarca sürgün hayatı yaşayan Yahudiler, millî ve idarî birlikten yoksun oldukları için gerçek anlamda bir tarih ortaya koyamamışlardır. Tarih olarak kaleme alınanlar ise daha çok cemaati yöneten dinî önderler ya da hakimiyeti altında yaşanan devletin nezdinde kendilerini temsil eden siyasî liderlerin faaliyetlerini yazma şeklinde olmuştur. Durum böyle olunca da, İslamî dönem de dahil Yahudi tarihi, genel anlamda ilim adamlarının veya bunların telif ettiği eserlerin tarihi olarak öne çıkmaktadır. Bu sebeple İslamî dönem Yahudi tarihi genel tarihten ziyade, bir eğitim-öğretim tarihi, olaylar tarihinden ziyade "dinî edebiyat tarihi" olarak tanımlanmıştır.[6]

ha-Bavli'nin kaleme aldığı *Seder 'Olam Zuta*'dan önce aynı isimde bir başka eser daha kaleme alınmıştır. Üslup ve metot açısından eserde II. asırda yaşamış Yahudi din adamı *(tanna)* Yose ben Halafta'nın aynı adla yazılmış çalışması örnek alınmakla birlikte, söz konusu *Seder 'Olam Zuta* çok daha muhtasar yazılmıştır. Bâbil'de re'sü'l-câlût ailesinin gerçek anlamda Davud soyundan geldiğini ispat etmek üzere kaleme alınan eserde re'sü'l-câlûtluğun ilk olarak Buhtunnasr'ın *(Nebukadnezzar)* Bâbil'e sürdüğü Kral Yehoyakin'in

[3] Konu ile ilgili detaylar için bkz. Solomon Zeitlin, *"Josippon", JQR, n.s. 53 (1962-63)*, s. 277-297; Benzion Halper, *Post-Biblical Hebrew Literature*, Philadelphia 1948, s. 55 vd.

[4] Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an Esmâi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Beyrut 1992, I, 289.

[5] Walter J. Fischel, "Ibn Khaldun and Josippon", *Homenaje a Milas-Vallicrosa*, Barcelona 1954, I, 587-598; Adolf Neubauer, "Pseudo-Josephus, Joseph ben Gorion", *JQR*, o.s. X *(1898)*, s. 355-364. Arapça çevirinin bir nüshası Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndedir *(Ahmed III Kit. 3009)*.

[6] Henry Malter'in bu değerlendirmesi için bkz. *Saadia Gaon: His Life and Works*, Philadelphia 1921, s. 20.

torunu Zerubavel ile başladığı belirtilmiş; sonra da Zerubavel'den itibaren miladi VIII. asra kadar Yahudi cemaatinin sürgündeki siyasî temsilcilerinin isimleri listelenmiştir. 10 kısımdan *(perek)* oluşan kroniğin ilk 6 kısmında Âdem'den başlayarak sürgün kral Yehoyakin'e kadar yaşamış 50 neslin önemli dinî ve siyasî önderlerinin isimleri verilmiştir.[7] 7'den 10. kısma kadar ki kısımlarda[8] ise Yehoyakin'den Sasanîlerin sonuna kadar ki cemaat liderleri listelenmiştir. Kronikte miladi 520 yılında Re'sü'l-câlût Mar *(II.)* Zutra'nın Filistin'e göç ederek *Sanedrin*'in başına geçmesiyle birlikte re'sü'l-câlûtluğun da sona erdiği[9] ortaya konmaya çalışılmıştır. *Seder 'Olam*'ın 10. kısmı hariç diğer kısımların tamamı İbranîce kaleme alınmıştır. 10. kısım ise Aramîce'dir. Eserin VIII. asırda kaleme alındığı belirtilir.[10]

2. Kroniğin Kaleme Alındığı Dönemde İslam Dünyası Yahudileri

Hz. Muhammed döneminde başlayan fetihler, Emevîler döneminde zirveye ulaşmıştı. Bu fetihlerle o dönem dünyasının büyük bir bölümü Müslümanların hakimiyetine girmişti. Fetihlerle İslam hakimiyetine giren geniş coğrafyada kökeni sürgünlere dayanan pek çok Yahudi cemaati de yaşamaktaydı.

İslam fetihleri Yahudi tarihinde önemli bir etkiye sahiptir. Daha önce Sasanî ve Bizans gibi o dönem dünyasının güçlü iki devletinin hakimiyetinde yaşayan Yahudiler, İslam haki-

[7] Bkz. *Seder 'Olam Zuta ('im Seder Tanaim ve Amoraim ha-Şalem)*, nşr. Menasse Grosberg, London 1910, s. 1-20.

[8] Bkz. *Seder 'Olam Zuta*, s. 20-57.

[9] *Seder 'Olam Zuta*, s. 56.

[10] Kitapla ilgili detaylı değerlendirme için bkz. *Seder 'Olam Zuta*, s. vi vd. *(Neşredenin girişi)*; Judah M. Rosenthal, "Seder Olam", *EJd2*, XVIII, 236; Meyer Waxman, *A History of Jewish Literature*, New York-London 1960, I, 418.

miyeti ile birlikte tek bir devletin idaresine girmiş oldu. Bu giriş, Talmud Yahudiliğinin sınırlarını da genişletmiştir. O dönemde dünyanın diğer yerlerinde de Yahudiler yaşamaktaydı; ancak Yahudi nüfusunun büyük çoğunluğu İslam dünyasında, Müslümanların hakimiyetinde yaşıyordu.

İslam fetihlerinin Yahudiler için her anlamda bir iyileşme olduğu tartışmasız kabul edilen bir olgudur. İslam idaresinde "*zimme*" adı verilen "*hukukî bir teminât*"la statü kazanan Yahudiler, önceki idarelerde olduğu gibi, hakimiyetine girdikleri bu yeni idarede ne pislik ve dejenerasyonun kaynağı görülmüş ne de ibadet ve diğer dinî ritüellerine engel olunmuştur.

Zimmî hukuku gereği Yahudilere din, dil ve kültür hürriyeti tanınmış, aynen Müslümanlar gibi can ve malları da garanti altına alınmıştı. Dikkat çeken bir husus da halife veya sultanların keyfiliğine bırakılmayan bu statünün, Kur'ân ve Hz. Muhammed'in emir ve uygulamaları ile bağlayıcı hale getirilerek koruma altına alınmasıdır.

İslam dünyasında fikrî-siyasî karışıklıklar ile şiddet ve kaosun hâkim olduğu dönemlerde dahi Yahudilerin cemaat yaşamlarına müdahale edilmemiş, kendi mahallelerinde, *bet din* ve sinagog etrafında yoğunlaşan kümeler halinde "devlet içinde devlet" statüsünde bir hayat sürmüşlerdir. O dönemde yaygın olan "tebaa"lık statüsünün, fiilî anlamda modern dönemlerin "vatandaş"lık statüsünden değişik yönüyle ileri özellikler taşıdığı belirtilmelidir.

İslam hukukunda gayr-ı müslimlerin seyahat, taşınma ve ikametleri konusunda herhangi bir engel bulunmadığı için Yahudiler, İslam dünyasının her tarafına dağılmış durumda idiler.

İslam hakimiyetine girilmesinden sonra bir süre Müslümanlara mesafeli duran Yahudiler, zamanla bu mesafeyi de kaldırmaya başlamıştır. Ancak, dinî çevrelerde asırların getirdiği "öteki'ne" karşı temkinli olma hali devam etmiş, asimile olma endişesi ile Yahudi olmayanlarla ya irtibata geçilmemiş ya da ilişkilerin asgari seviyede tutulması tercih edilmiştir. Bu durum günümüz dindar Yahudileri arasında geçerliliğini hâlâ korumaktadır.[11]

Emevîler dönemi Yahudilerin İslam toplumuna entegre süreci kabul edilebilir. Geçiş süreci olarak da tanımlanabilecek bu dönemde Yahudiler, yeni kurulan şehirlere başlayan akınla İslam toplumuyla bütünleşmeye başlamışlardır. Öte yandan ilk üç asırda *(miladi VIII-X. asırlar)* İslam dünyasında sosyo-kültürel ve iktisadî açıdan yaşanan muazzam canlılık, yaygın bir şehirleşmeyi, para ekonomisine dayalı canlı bir ticarî hayat ve yoğun nüfus hareketliliğini de beraberinde getirmişti. Bu dönemde yeni kurulan şehirlere başlayan akınla İslam toplumuyla bütünleşmeye başlayan Yahudiler, birkaç nesil sonra şehirlerdeki yeni imkânlar sayesinde toplumsal bir dönüşüm de yaşamıştır. Müslüman müellif Câhiz'ın *(ö. 869)* kendi döneminde Yahudilerin çoğunu boyacı, deri tabakçısı ya da hacamatçı olarak tanımlamasını,[12] bu toplumsal dönüşümün arifesi kabul etmek mümkündür.

İslam dünyasında meslekî gettoların olmaması sebebiyle Yahudiler başta ticaret olmak üzere istedikleri mesleklerde rahatça faaliyet göstermiş; İslam toplumuna tam anlamıyla

[11] Günümüzde, meselâ, İsrail'de yaşayan dindar kesim, bırakın Müslüman ve Hıristiyanları, Yahudi olmalarına rağmen kendisini "laik" *(hiloni)* olarak tanımlayan kesimlerle bile "bozulma" endişesinden dolayı irtibat kurmamaya özen göstermektedir.

[12] Câhiz, kendi döneminde Yahudilerin toplumsal konumlarını şu ifadelerle nakletmiştir: " *(Yaşadığımız bu dönemde)...Kâtipler, tabipler, attarlar ve sarraflar Hıristiyanlardan; kumaş boyacısı, deri tabakçısı, hacamatçı ve kasaplar da Yahudilerden (oluşmaktadır)*". Bkz. *er-Reddü 'alâ'n-Nasârâ*, nşr. Muhammed Abdullah Şerkavî, Beyrut 1991, s. 63.

entegrasyonlarına paralel olarak değişik iş kollarına yönelmiş, bazılarında da söz sahibi olmuşlardı. Bu dönüşümün IX. asrın sonu ile X. asrın başında yaşandığını kabul etmek mümkündür. Tercümesini sunduğumuz bu kronikte adları geçen Netira, Bişr b. Harun, Harun b. İmran, Yosef b. Finhas, Halef b. Sarcado ile bunların oğul ve torunları, Câhiz'in döneminde yaşayan emekçi Yahudilerin müteşebbis torunları idi. İslam şehirlerine yerleşen Yahudilerin bu ikinci ve üçüncü nesil torunları, geniş ekonomik ve sosyo-kültürel imkânlarla toplumsal dönüşüm yaşayan Yahudi cemaatinde yeni aristokratik zümre olarak ortaya çıkmışlardır. Bu kesim Abbasî sarayı ile de sıkı irtibat halinde olmuş, devletin ekonomik faaliyetlerine iştirak ederek bol kazanç sağlamış; devletle olan iyi ilişkilerini cemaatleri lehine de kullanmışlardır. Konu ile ilgili kroniğimizde çarpıcı bilgiler vardır. Öte yandan Müslümanların hakları kanunlarla garanti altına alınan bu komşularını kıskanıp dışlamamaları sayesinde dönemin en iyi bürokrat ve tüccarları olması da bir arada yaşam konusunda tarihe geçen çarpıcı tablolardan biridir.

Kroniğin kaleme alındığı dönemde Yahudiler tipik bir Orta Çağ cemaatidir.[13] Kendi mahallelerinde, *bet din* ve sinagog etrafında yoğunlaşan kümeler halinde hayat sürüyorlardı. Dinî ve siyasî liderler, Abbasî idaresi ile cemaat arasındaki irtibatı temin eden kimselerdi. İlk İslam döneminden beri devam eden bu durum Abbasî idaresi tarafından da pratik bir uygulama olarak kabul edilip devam ettirilmiştir.

Bu dönemde, kronikte detaylarıyla anlatıldığı üzere, Yahudi cemaatlerinin liderliğini, tarihlerinde önemli yere sa-

[13] Bu tür cemaatler günümüzde dahi varlığını sürdürmektedirler. Kudüs, Ramat Gan, Safed, Bene Barak, Bet Şemeş *(İsrail)* ya da modern New York'ta *(ABD)* dindar Yahudilerin yaşadıkları mahallelerde Orta Çağ gelenekleri halen ibadet vecdiyle devam ettirilmeye çalışılmaktadır.

hip millî veya dinî şahsiyetlerin neslinden gelen kimseler yapıyorlardı.

İslamî dönemin başından Abbasîler dönemine kadar cemaatin devlet nezdindeki yegâne temsilcisi re'sü'l-câlûttu. Ancak cemaat idaresine zamanla yeşivalar da göz dikmiş; bu sebeple de cemaat içerisinde sık sık mücadele ve rekabet yaşanmaya başlamıştır. Neticede bu kavgaların önüne geçmek isteyen Abbasî idaresi (Halife Me'mûn döneminde) Yahudi cemaatlerinin yaşadığı yerlerin yönetimini bu kurumlar arasında taksim etmiştir. Ancak bu taksimata rağmen yeşiva başkanları veya re'sü'l-câlûtların makam-mevki-hırsı ya da maddiyata olan düşkünlükleri kavgaları devam ettirmiştir. Kroniğimize bu kavgalara dair de bazı bilgiler yansımıştır.

Kroniğin kaleme alındığı dönemde her kurumun kendine bağlı cemaatleri vardı. Cemaatlere yöneticiler bu kurumlardan atanır; yerel cemaatler de bağlı bulundukları kurumları gönderdikleri aidatlarla ayakta tutmaya çalışırlardı.

Sinagog çevresinde kümelenen Yahudi cemaatleri, *bet din* adı verilen, kökeni ilk sürgünlere dayanan yerel konsüller tarafından idare edilirdi. *Bet din*ler, merkezî idareler tarafından yetiştirilip tayin edilen "*dayan*" adlı din adamları tarafından sevk ve idare edilirdi. *Dayan*lar merkezden aldıkları bir icazetle göreve başlar; görev yerlerindeki cemaatten de bazı kimseleri yardımcı seçerek bu konsülleri oluştururdu.

Sinagog, cemaatin dinî ve sosyal hayatının merkezi idi. Günlük ve haftalık ibadetlerin yanı sıra cezaların verildiği ve uygulandığı, cemaate duyuruların yapıldığı, görevlilerin tayin edildiği, bayramların kutlandığı, nişan ve nikâh akitlerinin yapıldığı çok fonksiyonlu bir mekândı.

*Bet din*ler, yerel cemaatlerin bütün meselelerinden sorumluydu. Cemaat içerisinde yardımları toplar ve dağıtır;

öksüz, yetim ve dulların problemleri ile özellikle ilgilenir, bunların zor duruma düşmemesi için her türlü ihtiyaçlarını karşılardı. *Bet din*ler cemaatin dinî kurallara uymasını da sağlar, cemaat içerisinde gayri ahlakî davranışlara engel olurdu. Cemaat mensuplarının İslam mahkemelerine gitmesine şiddetle karşı olan *bet din*ler, satış, devir-teslim, vasiyet ve ticaret belgelerini tanzim ve takip eder; tarafların kurallara uymasını da sağlardı. *Bet din*ler ayrıca şehirlerine getirilen Yahudi köle ve esirlerin takibi ve bunların satın alınarak azat edilmeleriyle de ilgilenirdi. Esirlerin gerekli ihtiyaçları karşılanır, memleketine gönderilirdi. Kölelerin durumuyla da bu *bet din*ler ilgilenirdi.

*Bet din*lerin sınırlı da olsa ceza verme yetkisi vardı. Başta Sebt *(Şabat)* olmak üzere dinî ve ahlakî kuralların ihlâl edilmesi durumunda kırbaç cezası veren *bet din*ler, kuralları çiğneyenler ile *bet din*e karşı gelenlere ise *herem* cezası verirdi. "Herhangi birini cemaatten atmak" anlamına gelen "*herem*", Yahudilerin sürgünde ihdâs ettiği en etkili yönetim ve baskı aracıydı. Yahudi tarihinde *herem*, cemaatin dinî, hukukî ve ahlâkî bütünlüğünü koruma açısından önemli bir işlev görmüştür. Yahudiler nereye giderse gitsin aynı hukuka müracaat ettikleri için oldukça etkili bir ceza olmuştur. Kroniğimizde *herem* uygulamasına dair bazı örnekler mevcuttur.

*Bet din*ler cemaatin dini rahat bir ortamda yaşaması için gerekli düzeni kurmakla da yükümlü idi. *Parnas* adı verilen görevliler cemaat içerisinde yardımları toplamak ve dağıtmakla görevli idi. Bunlara "*neeman*" *(mutemet)* adı verilen bir başka görevli grubu da yardım ederdi. *Bet din*ler cemaatin Yahudiliğe göre helâl gıda *(kaşer)* ile beslenmesine de dikkat ederdi. Cemaatin et ihtiyacı için "*şohet*" adı verilen görevliler tayin eder, hayvanlar bunlar tarafından kesilirdi. *Bet din*ler ayrıca süt, peynir, ekmek gibi temel gıdaların bizzat Yahudiler tarafından imal edilmesini sağlar; bunların

satılması için de belirli dükkânlar tahsis ederdi. *Kaşer* gıda satmaları için ruhsat veren *bet din*ler, bu ruhsat karşılığında dükkân sahiplerinden belli bir aidat da alırdı. Dükkânlar *"bodek"* adı verilen *bet din* müfettişleri tarafından sık sık teftiş edilir; kuralları ihlâl edenler ya da dikkatsiz davrananlar kırbaçla cezalandırıldıktan sonra ruhsatları da iptal edilirdi. Kronikte bu konularla ilgili de önemli detaylar verilmiştir.

İslamî döneme gelinceye kadar asırlardır sürgün hayatı yaşayan ve değişik milletlerden baskı gören Yahudiler, ayakta kalabilmenin yegâne sırrını, cemaati eğitmekte bulmuştu. Sürgün ve baskılardan ders alan din adamları, sürgün hayatı devam ettiği müddetçe eğitim ve öğretimin eylemden daha önemli olduğuna karar vermiş; beyhude isyanlar yerine cemaatin eğitimine ağırlık vermişlerdi.

Kroniğimizin kaleme alındığı dönemde Yahudi eğitiminin temelini Tevrat ve Talmud öğrenimi teşkil etmekteydi. Çocukluktan başlayan eğitim, ilkokulda *(bet ha-sefer)* Tevrat; orta *(beytülmidras/bet ha-midraş)* ve yükseköğretimde *(yeşiva)* ise Mişna ve Talmud merkezli idi.

Yeşivalar yerel cemaatleri yönetecek din adamları da yetiştirir; dinî anlayış ve uygulamalarını yerel cemaatlere bu din adamları vasıtasıyla yerleştirir ve yaygınlaştırırdı. Kroniğimizde yeşivalar ve işleyiş tarzları konusunda çok kıymetli bilgiler bulunmaktadır.

Özetlemek gerekirse; kroniğin kaleme alındığı dönemde Yahudiler kendi mahallelerinde, kendi idarecilerinin hakimiyetinde, Abbasî yönetiminden herhangi bir baskı görmeksizin kendi din, hukuk ve geleneklerine uygun olarak "devlet içinde devlet hatta devletten de öte" bir statüde yaşıyorlardı.

Bu sebeple bu asırlar (IX. ve X. asırlar) Yahudi tarihinde "Altın Çağ" olarak isimlendirilmiştir.[14]

3. Kronik Hakkında Bilgiler

3.1. Kroniğin Müellifi

Abbasîler döneminde kaleme alınan kroniğin müellifi Natan ha-Bavli hakkında çok fazla bilgi yoktur. Kronikte kaydettiği bilgilerden onun Harun Peygamber'in soyundan gelen *kohen* ailesine mensup, babasının adının ise Yitshak olduğunu biliyoruz.[15]

Sa'diya Gaon'un *(938-936)* çağdaşı olan ha-Bavli'nin, Re'sü'l-câlût David ben Zakkay *(917-940)* ile Sa'diya arasındaki mücadeleyi anlattığı kısımda tavrını açıkça gaondan yana koymasından[16] ya da *Seder*'in üçüncü bölümünde ondan "*alu*fumuz" *(alufeynu)* şeklinde bahsetmesinden[17] Sura Yeşivası'nda eğitim gördüğünü anlıyoruz.

ha-Bavli, aslen Kayravânlı olup uzun süre Bağdat'ta eğitim görmüş; eğitimini tamamladıktan sonra Kayravân'a dönerek Rav Huşiel'in yeşivasında ders vermeye başlamıştı. Kroniğin, 960'larda Kayravân Yeşivası mensuplarının Irak yeşivaları hakkındaki meraklarını gidermek üzere kaleme alındığı belirtilmektedir.[18]

[14] Bkz. E. Ashtor, "Prolegomena to the Medieval History of Oriental Jewry", *JQR* n.s. 50 *(1959-1960)*, s. 149; Goitein, "Jewish Society and Institutions under Islam", *Jewish Society through the Ages*, eds. H.H. Ben-Sasson-S. Ettinger, New York 1969, s. 172.

[15] Natan ha-Kohen bar Yitshak ha-Bavli. Bkz. *Seder 'Olam Zuta*, s. 78.

[16] Mesela, ha-Bavli, Sura gaonu Sa'diya'nın Re'sü'l-câlût Davud ben Zakkay'la mücadelesinde Sa'diya'ya zor günler yaşatan re'sü'l-câlût taraftarı Halef'ten *(b. Sarcado)* (כלף) bir kelime oyunu ile "Kelev" *(Köpek/*כלב*)* şeklinde bahsetmektedir. Bkz. s. 81.

[17] Bkz. *Seder 'Olam Zuta*, s. 77.

[18] Bkz. Avraham Kahana, *Sifrut ha-Historya ha-Yisraelit*, Varşova 1922, I, 57; Salo Wittmayer Baron, "Saadia's Communal Activities", *Saadia Anniversary Vo-*

Kronikteki anlatımlarından, onun Bağdat'ta yeşiva, re'sü'l-câlût ve cemaatin ileri gelenlerini çok iyi bildiği, bunlarla sıkı irtibatlar kurduğu anlaşılmaktadır.

3.2. Kroniğin Muhtevası ve Önemi

Adolf Neubauer tarafından *Seder 'Olam Zuta* başlığı ile neşredilen ve bu isimle meşhur olan kronik, farklı dönemlerde değişik isimlerle yayınlanmıştır.

"Re'sü'l-câlût Ukba ile Pumbedita Gaonu Kohen Tsadek'in Mücadelesi"nden bahseden Yahudice-Arapça metnin Friedlander tarafından neşredilen kısmında kroniğin isminden *Ahbâru Bağdad* diye bahsedilmektedir. Bağdat'ın o dönem Yahudi dünyasının merkezi olması ve dünya Yahudiliğinin buradan sevk ve idare edilmesi sebebiyle söz konusu başlık isabetli seçilmiştir. Nâşiri bilinmeyen bu kısım neşredilirken muhtevasına uygun bir başlık seçildiği anlaşılmaktadır.

Kroniğin İbranîceye tercümesinin tam metni *Seder 'Olam Zuta* başlığı ile Adolf Neubauer tarafından yayınlanmıştır.[19] Ancak bu tarihten önce bazı kısımları ise farklı başlıklarla neşredilmiştir.

Kroniğin tespit edilebilen en eski baskısı, 1566 [5326 yahudi] yılında *Sefer Yuhasin*'i neşreden Rav Şmuel Moşe Şalom tarafından İstanbul'da *Dorot ha-'Olam be-Kitsur mi-Adam ve 'ad David ben Zakkay şe-'Ase Mahloket 'im Rabinu Sa'diya ve ha-Ma'alot şe-Nit'alta Yeşivat Sura 'al Yeşivat Pumbedita* [Âdem'den Ravımız Sa'diya ile İhtilâf Yaşayan David ben Zakkay'a Gelinceye Kadar Bu Dünyadan Gelip Geçen Ya-

lume, New York 1943, s. 27; a.mlf., *A Social and Religious History of the Jews*, New York 1957, VI, 213; Curt Leviant, *Masterpieces of Hebrew Literature*, New York 1969, s. 154.

[19] *Seder ha-Hahamim ve Korot ha-Yamim*, nşr. Adolf Neubauer, Oxford 1887, II, 68-88.

hudi Büyükleri ve Sura Yeşivası'nın Pumbedita Yeşivası'na Karşı Üstünlükleri] *(s. 128-133)* başlığı ile yapılmıştır.[20]

Rav Şmuel bu yazmanın sonuna 1509 [5269 yahudi] yılında yazılan ve *Seder ha-Yeşivot* [Yeşiva Düzeni] başlığı taşıyan bir başka yazmayı daha ilave etmiştir. Risale geçtiğimiz asırda Avraham Kahana'nın *Yahudi Tarih Literatürü* başlıklı derlemesinde yeniden yayınlanmıştır. İsminden de anlaşılacağı üzere yeşivalardan bahsedilen bu kısım, Neubauer'in neşrettiği kısmın 3. Bölümü *(C)* ile hemen hemen aynıdır.

Kahana'nın neşrindeki risalede şu başlıklar yer almaktadır:

ha-Ma'alot şe-Nit'alta be-hen Yeşivat Sura 'al Pumbedita [Sura Yeşivası'nın Pumbedita'ya Karşı Üstün Olduğu Yönler] *(s. 59-60)*,

Reşey ha-Galut Ukba ve David ben Zakkay [Re'sü'l-câlût-lar Ukba ve David ben Zakkay] *(s. 60-62)*,

Rav Sa'diya Gaon ve Mahloketo 'im Reş Galut [David ben Zakkay] [Sa'diya Gaon ile Re'sü'l-câlût Arasında Patlak Veren İhtilâf] *(s. 62-65)*,

Seder Hitmanut Reş Galuta [Re'sü'l-câlûtun Tayin ve Tensip Usulü] *(s. 65-67)*,

ha-Hokim şel Reş Galuta uşel ha-Dayanim [Re'sü'l-câlût ve Dayanların Cemaatlerden Tahsil Ettiği Vergiler] *(s. 67-69)*,

Seder ha-Yeşiva [Yeşivanın Yapılanması] *(s. 69-70)*.[21]

Seder 'Olam Neubauer tarafından ilk olarak İbranîce neşredildiği için, uzun süre kroniğin İbranîce kaleme alındığı kabul edilmişti.[22] Ancak gerek Israel Friedlander'ın dil, ele al-

[20] Kahana, *Sifrut ha-Historya ha-Yisraelit*, I, 57.

[21] Bkz. *Sifrut ha-Historya ha-Yisraelit*, I, 57-70.

[22] Kroniğin İbranîce olarak kaleme alındığını iddia edenlerden Louis Ginz-

dığı konular ve üslup açısından yaptığı değerlendirmelerde[23] gerekse sonraki dönemlerde yapılan araştırmalarda kroniğin Yahudice-Arapça yazıldığı ve İbranîceye sonradan tercüme edildiği tespit edilmiştir.[24] Hatta kronikteki bazı ifadeler çevirinin müellifin gözetiminde ancak mütercimin kendisini ön plana çıkararak yapıldığı izlenimi vermektedir. Meselâ kronikte yer alan *"Natan ha-Kohen Bar Yitshak ha-Bavli, Bağdat'ta (Bâbil) şahit olduğu re'sü'l-câlût Ukba'nın olayını da anlatmıştır"*; *"Rav Natan ha-Kohen re'sü'l-câlûtun seçilmesi ve göreve başlaması ile ilgili konularda da bilgi vermiştir"*; "[Kroniğin müellifi] *Rav Natan'ın (ha-Bavli) belirttiğine göre..."*; "[Kronik müellifi/Natan ha-Bavli] *şu an belli bir tarih veremese de..."* gibi ifadeler, kroniğin Yahudice-Arapça metninden İbranîceye sonradan tercüme edildiğini göstermesi yanında, bu tercümenin metnin müellif ya da Arapça bilen başka biri tarafından okunup çevrildiğini de göstermektedir.

Hangi amaçla kaleme alındığı bilinmeyen kroniğin baş tarafı, daha önce kaleme alınan *Seder 'Olam Zuta*'dan[25] pek farklı değildir. Cemaat tarihini yazan müellif kendi dönemindeki dinî ve siyasî liderleri anlatırken, önceki dönem liderleri de kaydetme gereği duymuştur. Bu gereklilik cemaat geleneğinin aktarılmasında etkin rol oynayan şahıslara saygı amaçlı olmakla birlikte, daha çok da o dönemde yükselen Karaîliğin iddialarına bir cevap mahiyeti taşımaktadır. Bilindiği üzere Yahudiler Musa Peygamber'e Yazılı Kanun'la *(Tevrat)* beraber Sözlü Kanun'un *(Talmud)* da verildiğini; bu kanunun da din adamları tarafından nesilden nesile şi-

berg'in konu ile ilgili değerlendirmesi için bkz. *Geonica*, New York 1968, I, 22-28.

[23] Friedlander'ın kroniğin aslının Yahudice-Arapça yazıldığına dair iddiaları için bkz. "The Arabic Original of the Report of Nathan ha-Babli", *JQR* n.s. 17 *(1905)*, s. 748-749.

[24] Meselâ bkz. Kahana, *Sifrut ha-Historya ha-Yisraelit*, I, 57-58; Waxman, *History of Jewish Literature* I, 422.

[25] Bkz. *Seder 'Olam Zuta ('im Seder Tanaim ve Amoraim ha-Şalem)*, nşr. Menasse Grosberg, London 1910, s. 1-20.

fahî olarak aktarıldığını kabul etmektedir. Yahudilerin çoğunluğunu oluşturan Rabbânîlerin en temel prensibi olan bu kabul, İslamî dönemde ortaya çıkan Karaîler tarafından şiddetle reddedilmiştir. Karaîler sadece Yazılı Kanun'u kabul etmişlerdir. Bu sebeple gerek ha-Bavli'de gerekse ondan sonra Şerira Gaon'un kaleme aldığı risale hacmindeki meşhur *Responsa*'da *(İgeret Rav Şerira Gaon)*,[26] başlangıçtan o döneme gelinceye kadar Sözlü Kanun'un aktarılmasında emeği geçen din adamları silsilesi ihmal edilmemiştir. ha-Bavli bir adım daha atarak bu literatürün kendi zamanında yeşivalarda nasıl oluştuğunu da anlatmıştır. Bu sebeple Pumbedita Yeşivası arşivinden ve bazı Rabbânî kaynaklardan nakiller yapan Şerira'nın tersine ha-Bavli'yi, rivayet ettiği olayların hem çağdaşı hem de olayların geçtiği Bağdat'ta yaşaması ve tarafları bilmesi sebebiyle Şerira'dan daha güvenilir kabul etmek mümkündür.

Aslında bu durum, kroniğin yazılma sebebini de izah etmektedir. Kronikte eserin yazılma gayesi açıklanmasa da, gerek o dönem İslam dünyasında zirveye ulaşan tarih yazıcılığının etkisi, gerekse Karaîliğe karşı Rabbânî öğretiyi savunma dürtüsü, eserin kaleme alınma sebebi olarak düşünülebilir.

ha-Bavli'nin *Seder 'Olam Zuta*'sı hem dil hem de üslup açısından döneminin İslam tarihi kitaplarına benzemektedir. Kronik Âdem'den başlayıp müellifin zamanına kadar gelen olayları Yahudi merkezli anlatması, kendi zamanındaki olayları ise daha detaylı vermesi açısından İslam tarihi kitaplarını andırmaktadır.

[26] Şerira Gaon'un *responsa*sını kaleme alma sebebi Karaîlerin Sözlü Kanun'la *(Mişna ve Talmud)* ilgili eleştirilerine cevap vermek olarak izah edilmektedir. Bkz. *İgeret Rav Şerira Gaon (Meturgam le-Laşon ha-Kodeş)* [Rav Şerira Gaon'un Mektubu], nşr. ve İbranîceye trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Jerusalem 1991, s. 11 *(Neşredenin girişi)*.

Kroniğin tamamı günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan üç farklı kısmı ise değişik araştırmacılar tarafından ayrı ayrı yayınlanmıştır. Notlarla Türkçe tercümesini hazırladığımız bu kısımların muhtevaları şöyledir:

3.2.1. Seder 'Olam Zuta

Kronik ilk defa bu başlıkla Neubauer tarafından yayınlanmıştır.[27] Neubauer'in neşrettiği kısım üç bölümden oluşmaktadır:

Bölümlerin ilkinde *(A) (s. 70-73)* ha-Bavli, Âdem'den başlayarak miladi 520 yılına kadar Yahudi tarihini özetlemiştir. Bu bölümde Helen döneminin başlangıcına kadar ki anlatım, genel itibariyle Ahd-i Atîk'te anlatılanlar ile hemen hemen aynıdır. Miladi 520 yılında re'sü'l-câlût ailesinin Filistin'e göç etmesine kadar, İsrailoğulları'nın Ataları ile sürgünlerden sonra Yahudi cemaatinin dinî ve siyasî liderlerinden bahsedilen bu bölümde toplam 89 nesil kaydedilmiştir.

Kronikte Yahudilerin atası İbrahim Peygamber'e kadar 30 nesil sadece isim olarak kaydedildikten sonra, Tevrat'taki kronolojiye uygun olarak İbrahim Peygamber'in, yani müellifin mensubu olduğu Yahudi neslinin Atalarına geçilmiştir. Yahudi tarihinin ilk devlet kurucuları ve muhteşem kralları Davud ve Süleyman zamanında *(MÖ. 1010-928)* Mabed *(Bet ha-Mikdaş)* kurulduğu için, anlatıma bunlar ile sonraki krallar zamanında Mabed'te görevli baş kohenler *(kohen gadol)* ve dönemin nebilerinin isimleri de dahil edilmiştir. 10'arlı nesiller halinde kaydedilen bu bölümde Mabed'in Buhtunnasr tarafından yıkılışı, İsrailoğulları'nın sürgüne gönderilmesi *(MÖ. 586)*, Perslerin başa geçmesi ile Mabed'in ikinci kez inşâsı *(MÖ. 516)*, Filistin'de Helen idaresinin başlaması *(MÖ. 332)*, Büyük İskender'in ölümünden sonra hızla parça-

[27] Bkz. *Seder ha-Hahamim ve Korot ha-Yamim*, nşr. Adolf Neubauer, Oxford 1887, II, 68-88.

lanan devletlerden Filistin'e hakim olan Pitoleme *(MÖ. 301-200)*, Selevki *(MÖ. 200-142)* ve Haşmonay dönemlerinde *(MÖ. 167-137)* Filistin Yahudilerinin idaresi ile sürgünde *(Bâbil)* Yahudi cemaatini idare eden re'sü'l-câlûtların isimleri kaydedilmiştir. Esasen İbranîce kaleme alınan bu bölümün son kısımları Aramice yazılmıştır. Ancak ikinci bölümde aynı olay İbranîce kaydedilmiştir.

Seder 'Olam'ın ikinci bölümünde *(B) (s. 73-77)* ise sürgün dönemi Yahudi tarihinin önemli kurumlarından olan re'sü'l-câlûtluk anlatılmıştır. ha-Bavli, devletin yıkılmasından sonra sürgün Yahudi cemaatleri tarafından krallık mesabesinde kabul edildiği için, re'sü'l-câlûtluk kurumunun tarihine Yahudi tarihinin ilk muhteşem kralı Davud Peygamber ile başlamıştır. İlk bölümde olduğu gibi, bu bölümde de krallar zamanında yaşamış baş kohenler ile nebilerin isimleri verilmiştir.

Bu bölümde başlangıçtan Bâbil'e sürgüne kadar başa geçen şu 18 kralın ismi kaydedilmiştir: Davud, Süleyman, Rehov'am, Aviya, Asa, Yehoşafat, Yoram, Ahaziya, Atalya *(Ahaziya'nın annesi)*, Yehoaş, Amatsya, Yotam, Ahaz, Hizkiya, Menaşe, Amon, Yeoşiya ve Yehoyakim.

Müellif bu sıralamayı yaptıktan sonra sürgün dönemlerinde Yahudi cemaatinin liderliğini yapan re'sü'l-câlûtları anlatmaya başlar. Bölümde Yehoyakim'den *(MÖ. 609-597)* sonra başa geçen Yehoyakin dahil, miladi VI. asra gelinceye kadar 43 re'sü'l-câlûtun ismi kaydedilmiştir. İlk bölümde krallar zamanında görev yapan baş kohen ve nebilerin zikredilmesi gibi, bu bölümde de re'sü'l-câlûtlara dinî konularda rehberlik eden *haham*ların isimleri kaydedilmiştir.

Bölümde birkaç istisna dışında genelde detaya girilmemiş, isimlerin zikredilmesi ile yetinilmiştir. Re'sü'l-câlût I. Mar Zutra'nın oğlu Rav Kahana zamanında *(409'dan sonra)*

re'sü'l-câlûtluk mahkemesi *dayan*lığına atanmasına müsaade edilmeyen Rav Hanina'nın bedduası sonucu vebaya yakalanan re'sü'l-câlûtluk ailesinin akıbeti ile Re'sü'l-câlût II. Mar Zutra'nın *(496-520)* Sasanî idaresine isyanı konuları ise detaylı anlatılmıştır. Her re'sü'l-câlût zamanında Filistin bölgesindeki durum ve bölge Yahudilerinin başına geçen kral veya valilerin isimleri de zikredilmiştir.

Bölüm İbranîce kaleme alınmıştır. İlk bölümde Aramice kaydedilen Re'sü'l-câlût Rav Kahana ile kurumun mahkeme *dayan*lığına atanmasına müsaade etmediği Rav Hanina olayı ise burada İbranîce anlatılmıştır.

ha-Bavli, kroniğin üçüncü ve en uzun bölümüne *(C) (s. 77-88)* ise kralların ve re'sü'l-câlûtların isimlerini listeleyerek başlamıştır. Ancak ilginçtir, bu listeye, ikinci bölümde *(B)* kaydettiği bazı re'sü'l-câlûtları dahil etmemiştir. Bölümde daha sonra Bâbil'de Sura ve Pumbedita yeşivalarının kuruluşu ve kuruluşundan itibaren bu kurumlarda görev yapan din adamları hakkında bilgiler verilmiştir.

ha-Bavli, bu anlatımı ile sürgün sonrası Yahudi geleneğinin bu yeşivalarda devam ettiğini vurgulamayı amaçlamıştır.

Yeşivalar anlatılırken Pumbedita'ya gaon tayininde Sura'nın rolü, re'sü'l-câlûtun da iştirak ettiği Şabat ibadetlerinde *Sefer Tora* okunması, sinagogda Sura gaonunun yeri, yemek dualarını okuma önceliği, diğer cemaatlerden gelen yardımların üçte ikisine sahip olması gibi Sura'nın Pumbedita'ya üstün olduğu yönler hakkında bilgi verilmiştir.

ha-Bavli bu bölümde, Friedlander'in yayınladığı metinde bahsedilen, 909 yılında başlayıp 916 yılına kadar devam eden "Re'sü'l-câlût Ukba ile Pumbedita Yeşivası Kohen Tsadek arasındaki iktidar mücadelesi"ni de anlatmıştır. Bu bölümde anlatılanlar, Friedlander tarafından neşredilen

Yahudice-Arapça kısımda anlatılanlarla neredeyse aynıdır. Ancak Friedlander'in neşrettiği kısım, Nissi Nehrevânî'nin ısrarlı çabası neticesinde Kohen Tsadek'in re'sü'l-câlûtu resmen tanımayı kabul ettiği bilgisi ile biterken, bu bölümde yeni re'sü'l-câlûtla gaonun barışma sahnesi de anlatılmıştır.

Bölümde ayrıca Goan Kohen Tsadek'in *(917-936)* aşırı bencil tutumu ve Pumbedita'yı yegâne kurum haline getirme çabası, Sura'nın geçici kapanma süreci ile yeniden faaliyete geçirilmesi için Sa'diya'nın gaonluğa tayini, tayinden sonra re'sü'l-câlût David ben Zakkay ile arasının açılması, karşılıklı *herem* ilânları, Sa'diya'nın gaonluktan azli *(933 yılı)*, dört yıllık mazuliyetten sonra cemaat ileri gelenlerinin devreye girmesi ile tarafların barıştırılması, Sa'diya'nın gaonluğa tekrar tayini *(937 yılı)* gibi önemli konulara da yer verilmiştir. ha-Bavli'nin bu anlatımları, olayların bizzat içerisinde olması sebebiyle ilk elden kaynak özelliği taşımaktadır.[28]

ha-Bavli, bu bölümde kroniğini değerli kılan bir konuya daha yer vermiştir: Re'sü'l-câlûtluk kurumunun kendi zamanındaki durumu. Kronikte re'sü'l-câlûtların seçimi, göreve başlama töreni, gelirleri, Abbasî idarecileri ile ilişkileri, hem İslam hem de Yahudi toplumundaki prestijli konumu gibi konularda çok önemli bilgiler verilmiştir. Onun, 940 yılında David ben Zakkay'ın ölümünden sonra yerine re'sü'l-câlût tayin edilen Yahuda'nın göreve başlama töreni ile yeni re'sü'l-câlûtun iştirak ettiği ilk Şabat âyini hakkında verdiği detaylar, Abbasîler dönemi Yahudilerinin dinî ve sosyo-kültürel tarihi açısından büyük önem taşıması yanında, kroniği de yegâne kaynak konumuna yükseltmektedir. Bölümde cemaat tarafından seçilen re'sü'l-câlûtun Abbasî halifesi tarafından tensibi ve cemaatle ilgili problemleri iletmek ama-

[28] Halper, *Post-Biblical Hebrew Literature*, s. 64; Leviant, *Masterpieces of Hebrew Literature*, s. 156.

cıyla yaptığı görüşmeler hakkında verilen bilgiler ise İslam tarihi açısından önem taşımaktadır.

Bu bölümde anlatılan bir diğer konu da yeşivalardır. Yeşivalar hem İslam öncesi hem de İslamî dönem Yahudi tarihinin en önemli kurumlarından biridir. Bölümün başlarında yeşivaların tarihini veren ha-Bavli, kroniği tamamlarken yeşiva başkanlarının seçimi, tayin ve tensibi, gelirleri ile eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında kıymetli bilgiler vermiştir. Kronik bu yönü ile de İslamî dönem Yahudi tarihinin yegâne kaynağı durumundadır. Müellif, yeşivaların sürgün cemaatlerden gelen dinî meselelere verdikleri fetvaların *(şeelot u tşuvot/responsa)* yazımı, yeşivalardaki eğitim-öğretim sistemi, din adamlarının yetiştirilme süreci, yeşiva kadrosu ve yeşivadaki protokol gibi değişik konularda da önemli bilgiler vermiştir.

3.2.2. Netira ve Oğulları

Kroniğin bu kısmında X. asır Abbasî Bağdatı'nda Yahudi cemaati içerisinde saygın yere sahip bir aileden bahsedilmektedir: Netira ve oğulları. Bu kısım ilk kez A. Harkavy tarafından Kahire Genizası'na ait dokümanlar *(TS Misc 10.252 II)* arasında bulunup neşredilmiştir.[29] Elinizdeki tercümede Harkavy'nin neşri esas alınmıştır.

İslamî dönemde cemaatler her ne kadar resmî olarak re'sü'l-câlûtlar ve yeşivalar tarafından yönetilip temsil edilseler de, bazı zengin ve nüfuzlu aileler de Abbasî sarayı ve İslam toplumunun önde gelen şahsiyetleri ile olan sıkı dost-

[29] Bkz. "Netira ve Benav: Mişpaha Kavoda be-Yisrael be-Yemey Rav Sa'diya Gaon", *Bıraḥat Avraham Berliner [Festschrift zum Siebzigsten Geburtstage A. Berliner's: Gewidmet von Freunden und Schülern]*, eds. A. Freimann-M. Hildesheimer, Frankfurt A.M. J. Kaufmann 1903, s. 34-43 *(Hebrew Section)*. Kroniğin diğer neşirleri için bkz. Kahana, *Sifrut ha-Historya ha-Yisraelit*, I, 57-72; Moshe Gil, *be-Malhut Yişmael bi'Tkufat ha-Geonim [Gaonluk Döneminde İslâm Hakimiyetinde (Yahudiler)]*, Yeruşalayim 1997, II, 33-39.

lukları sebebiyle, devlet nezdinde cemaatin fiilî temsilciliğini üstlenmişlerdi. Bu durum günümüzde dahi bu şekilde devam etmektedir. Bu nüfuzlu kimse/aileler devletle cemaat arasında bir köprü vazifesi görür; cemaatin devletle olan işleri genelde bunlar tarafından halledilirdi.[30]

Abbasîler döneminde bunların en tipik örneği, IX. ve X. asırda yaşamış bazı Yahudi *cehbez* ve tüccarlardır. Re'sü'l-câlût Ukba ile Pumbedita Yeşivası gaonu Kohen Tsadek arasındaki kavgada görüleceği üzere, bu zengin aileler cemaat içerisinde yaşanan mücadelelerde de kimi zaman taraf olmuş, kimi zaman arabuluculuk üstlenmiş, kimi zamanlarda da tayinlerde etkili olmuşlardır.

Sa'diya Gaon, Mısır Yahudi cemaatine yazdığı bir mektupta bu ailelerin cemaat içerisindeki etkin konumunu şu sözlerle ifade eder: *"Devletle ilgili halledilmesi gereken bir işiniz olursa, muhakkak yazın. Bu işlerin halli için Bağdat'ın önde gelen ailelerinden Netiraoğulları ve Aharonoğulları'ndan yardım isteyebiliriz. Bunlar vasıtasıyla Halife (ha-Meleh/Sultan) bütün işleri halledecektir."*[31]

ha-Bavli kroniğinde Sa'diya'nın mektubunda bahsettiği Netiraoğulları ile ilgili çok kıymetli bilgiler verilmiştir.[32] Kro-

[30] Konu ile ilgili olarak bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley: University of California 1967-1988, II, 60.

[31] *Şeelot u'Tşıvot ha-Geonim min ha-Gniza aşar be-Mıstrayim* [*Mısır'daki Geniza'da Bulunan, Gaonlara ait Responsalar*], nşr. Louis Ginzberg, New York 1968, II, 87; Gil, *be-Malhut Yişmael*, II, 29-30. Doküman ilk neşredildiğinde mektubun kime ait olduğu tartışılmış, sonraki araştırmalarda Sa'diya Gaon'a ait olduğu ve Fustât cemaatine yazıldığı tespit edilmiştir. Tartışmalar için bkz. Jacob Mann, "'Inyanim Şonim le-Heker Tekufat ha-Geonim" [Gaonluk Dönemine Dair Çeşitli Meseleler], *Tarbits* 5 *(1933-34)*, s. 156, 161; David S. Sassoon, *A History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 1949, s. 28-29. Sa'diya Gaon bu mektubu yazdığında Mısır'da Tolunoğulları hakimiyeti bitmiş *(905)*, idare tekrar Bağdat'a geçmişti. Sa'diya'nın mektubunda bahsettiği halife Muktedir'den başkası değildir. Bkz. Gil, *be-Malhut Yişmael*, I, 656.

[32] Mektupta bahsi geçen Harunoğulları konumuz olmadığı için burada değinilmemiştir. Harunoğulları hakkında detaylar için bkz. Nuh Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, İstanbul 2008, s. 332 vd.

niğin bu kısmı, Friedlander'in neşrettiği kısım gibi, Yahudice-Arapça kaleme alınmıştır. Friedlander üslup, bahsedilen aile, kurum, kişi ve konular bakımından birbirine çok benzeyen bu kroniklerin aynı zaman ve mekânda yaşamış farklı iki tarihçi tarafından yazılamayacağını belirtir.[33] Kronikler okunduğunda da görüleceği üzere, Friedlander'in bu değerlendirmesi oldukça yerindedir. Netira ve oğullarından *Seder 'Olam* ve Friedlander'in neşrettiği kısımlarda da bahsedilmektedir. Ancak bu kısımlarda sadece ismen ve diğer cemaat ileri gelenleri arasında zikredilmektedirler.

ha-Bavli, kroniğin bu kısmında Netira ve oğulları hakkında detaylı ve kıymetli bilgiler vermiştir.

Netira, Abbasî halifesi Mu'tazıd zamanında *(892-902)* yaşamış zengin bir tüccardı. Abbasî sarayı ile çok iyi irtibatı olan Netira, halefleri Muktefî *(902-908)* ve Muktedir döneminde *(908-932)* de saraydaki saygın konumunu muhafaza etmişti.[34] Ticaret hayatına kendisi gibi zengin ve aynı zamanda kayınpederi olan Yosef ben Finhas'ın yanında başlayan Netira, mesleki kariyerine vezir Ubeydullah b. Süleyman'ın *cehbez*liği ile devam etmişti. 892'de Mu'tazıd'ın halife olmasıyla sarayla irtibatını kuvvetlendirmiş ve önemli bir mevkiye yükselmişti.[35]

Neubauer ve Friedlander'in neşrettiği kısımlarda da değinildiği üzere Netira, re'sü'l-câlût Ukba ile Pumbedita gaonu Kohen Tsadek'in cemaat içi iktidar mücadelesinde gaondan yana tavır almış; kayınpederi ve diğer zengin arkadaşlarının da desteği ile re'sü'l-câlût Bağdat'tan Kirmanşah'a sürülmüştü.[36] Re'sü'l-câlûtun halifeye düzdüğü methiyeler sayesinde

[33] Bkz. Friedlander, s. 750.

[34] Mann, s. 156.

[35] Gil, *be-Malhut Yişmael*, I, 652.

[36] ha-Bavli s. 78; Friedlander, s. 753-754, İng. trc. 756; Samuel Krauss, "Tekufat ha-Geonim be-Or ha-Gniza" [Geniza Dokümanları Işığında Gaonluk Dönemi],

Bağdat'a dönmesi, Netira ve arkadaşlarını çok kızdırmış; saray nezdinde yapılan yoğun propaganda ile re'sü'l-câlût bu sefer Mağrib'e sürülmüştü.

Bu zengin tüccarlar zaman zaman Müslümanların bazı kesimlerinden Yahudilere yönelik baskı ve kalkışmaları da sarayı devreye sokmak suretiyle etkisiz hale getirmişlerdir. Kronikte buna dair Bağdat'ta yaşanan bir örnek de anlatılmaktadır.

916 yılında ölen Netira'nın[37] cemaat içerisindeki bu konumu oğulları Sehl ve Yitshak tarafından devam ettirilmiştir. Bağdat Yahudilerinin istisnasız hepsinin yardımına koşan Sehl, cemaat içi yoksullukla da mücadele etmiştir.

Sa'diya Gaon'un öğrencisi olan Sehl'in, onun gaon seçilmesinde etkili olduğu, tayini için re'sü'l-câlût David ben Zakkay'ı ikna ettiği belirtilir.[38]

Kronikte belirtildiği üzere, Sehl'in hem Abbasî sarayı hem de Müslüman kesimlerle ilişkileri oldukça kuvvetli idi. Bağdat'ın er-Rebî semtindeki evinden saraya her gün at üzerinde gittiği bilgisi, onun idare nezdindeki konumunu da göstermektedir. Zira o dönemin anlayışında ata binmek sadece halife ve bazen de önde gelen bürokratların bir imtiyazı idi.

Kronikte Sehl'in, aynen babası gibi her yıl Müslüman fakirlere yardım ettiği, Hz. Ali'nin Kûfe'deki torunlarına hediyeler gönderdiği bilgisi de oldukça dikkat çekicidir.

Kroniğin günümüze ulaşan kısmında Netira ailesi hakkında başka bilgi yer almamaktadır. Ancak diğer kaynaklar-

ha-Şiluah 40 *(1922)*, s. 234; Azriel Şohat, "Sugiyot bi'Tkufat ha-Geonim" [Gaonluk Dönemine Dair Bazı Meseleler], *Mahkarim be-Toldot 'Am Yisrael ve Erets-Yisrael*, eds. B. Oded-U. Rappaport-A. Shochat-J. Shatzmiller, Haifa 1972, II, 66.

[37] Mann, s. 156.

[38] Bkz. Mann, s. 159-160.

dan ailenin sonraki dönemleri ile ilgili bazı bilgilere sahibiz. Söz konusu bilgilerden Netiraoğulları'nın siyasî ve ekonomik bakımdan Abbasî halifeliğinin en karışık ve bunalımlı dönemi olan Halife Muktedir *(908-932)* ve Kâhir *(932-934)* dönemlerinde devlette uzun süredir devam eden etkinliklerinin yavaş yavaş gerilediği; Halife Râzî *(934-940)* ile birlikte de nüfuzlarını kaybettiklerini öğreniyoruz.[39]

Kaynaklarda Netira'nın Avraham isimli bir torunundan bahsedilir. Avraham'ın Sura Yeşivası ile çok sıkı irtibatı olduğu; 987 yılında yeşivanın tekrar açılmasında etkin rol oynadığı rivayet edilir. Avraham'ın Yitshak, Ya'kov, Sehl ve Yosef adlarında dört erkek; adları kaynaklarda verilmeyen iki de kız torunundan bahsedilir. Cesareti, belağatı ve saraya yakınlığının dile getirildiği bir şiirde, yeşivaya yaptığı iyilikleri sıralanan Avraham da babası *(Sehl)* ve dedesi *(Netira)* gibi zengin bir tüccar ve *cehbez*di. Evinde kendisine özel bir sinagogu ve görevlisi *(hazan)* bulunan Avraham, dönemin önemli Yahudi âlimlerinden Samuel ben Hofni *(ö. 997)* ile de çok iyi ilişkiler içerisindeydi.[40]

Harkavy'nin neşrettiği bu kısım iki yapraktan oluşmaktadır. 928-931 yılları arasında, Rav Sa'diya'nın gaonluğu sırasında yazıldığı kabul edilen yazmanın[41] baş ve son kısımları mevcut değildir.

3.2.3. Re'sü'l-câlût Ukba ile Pumbedita Gaonu Kohen Tsadek'in Mücadelesi

Kroniğin Re'sü'l-câlût Ukba ile Pumbedita gaonu Kohen Tsadek arasında mücadeleden bahseden Yahudice-Arapça kısmı ise Israel Friedlander tarafından neşredilmiştir.[42] Yuka-

[39] Mann, s. 164; Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, III, 154.

[40] Konu ile ilgili kaynaklar için bkz. Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 332.

[41] Bkz. Harkavy, s. 35.

[42] Bkz. Friedlander, s. 753-755, İng. trc. s. 755-761.

rıda da değinildiği üzere, re'sü'l-câlût-gaon çekişmesi *Seder 'Olam*'ın İbranîce kısmında da verilmiştir. Ancak yeni re'sü'l-câlût David ben Zakkay ile gaonun barışma sahnesini veren İbranîce kısmın tersine, bu kısım, gaonun re'sü'l-câlûtu tanımayı kabul edeceği bilgisi ile bitmektedir.

Friedlander'in neşre hazırladığı yazma, New York Jewish Theological Seminary kütüphanesinde, Taylor-Schechter Geniza Koleksiyonu'nda *(TS Loan 48)* bulunmaktadır. Arkalı önlü tek yaprak halindeki yazma, Yahudice-Arapça *(İbranî harfleri ile Arapça)* yazılmıştır. Friedlander, baş tarafı eksik olan yazmanın ha-Bavli kroniğinin Arapça yazılmış orijinal nüshasına ait olduğu kanaatindedir.[43]

Bu kısmın muhtevasına gelince; Abbasîler döneminde Yahudi cemaatinin liderliğini, tarihlerinde önemli yere sahip dinî ve millî şahsiyetlerin neslinden gelen kimseler yürütüyordu. Eskiden beri cemaatin devlet nezdindeki yegâne temsilcisi re'sü'l-câlûttu. Ancak cemaat idaresine zamanla yeşivaların da talip olmasıyla birlikte cemaat içerisinde sık sık mücadele ve rekabet yaşanmaya başladı. Bunun üzerine Yahudi cemaatlerinin yaşadığı yerler, her biri ayrı bir otoriteye bağlı olmak üzere dört idarî bölgeye *(reşut; çoğulu reşuyot)* ayrıldı. Bu düzenlemenin 825'lerde Halife Me'mûn zamanında gerçekleştiği kabul edilmektedir.[44]

Bu taksimata göre İran *(Paras)* ve Irak'ın doğusuna düşen bölgelerde yaşayan Yahudiler[45] ile Hulvân, Nehrevân, Kasr-ı İbn Hübeyre Yahudileri re'sü'l-câlûtun otoritesini benimsemişti.[46] Re'sü'l-câlûta ayrıca Irak *(Şinar)*, İran, Horasan, Yemen *(Sebe)*, Diyarbakır *(Diyarkala)*, Mezopotamya *(Aram*

[43] Değerlendirme için bkz. Friedlander, s. 747-748.

[44] Şohat, s. 63; Gil, *be-Malhut Yişmael*, I, 81.

[45] ha-Bavli, s. 86; Gil, *Erets-Yisrael bi'Tkufat ha-Müslimit ha-Rişona (634-1099)* [*İslâmî Dönemde Filistin*], Yeruşalayim 1983, II, 406; Goitein, II, 28.

[46] Bkz. ha-Bavli, s. 86.

Naharayim), Ararat dağları, Sibirya, Asve dağları, Türkmen *(Togarmim)* diyarı, Gürcistan *(Gurgan)* toprakları, Amu Derya ırmağı *(Gihon)*,[47] Nihâvend[48] ve İsfahân[49] gibi bölgeler de bağlıydı.

Yemen dahil Irak'ın güney bölgeleri ile Horasan,[50] Suriye,[51] Irak ve İran'daki bazı cemaatler[52] ise Pumbedita'ya bağlı idi. Bu bölgeler haricindeki Yahudiler ise Sura ile Filistin Yeşivası'nın idaresi altında bulunuyordu.[53]

Friedlander'in neşrettiği bu yazmada, Re'sü'l-câlût Ukba'nın *(890-913)*, Pumbedita'nın idaresinde bulunan Horasan'ı kendisine bağlama çabası ile Yeşiva Gaonu Kohen Tsadek'in buna karşı verdiği mücadele anlatılmaktadır. Ancak re'sü'l-câlûtun bu teşebbüsü kendisine çok pahalıya mâl olmuştur. Karizmatik bir lider olan Kohen Tsadek, Netira ve Yosef ben Finhas gibi Abbasî sarayındaki etkin Yahudileri devreye sokarak re'sü'l-câlûtu Kirmanşah'a *(Karmisin)* sürdürmüştü. Re'sü'l-câlûtun, sürgünde bulunduğu sırada halife için yazdığı methiyeler sayesinde Bağdat'a geri dönmesi, Kohen Tsadek ve taraftarlarını çileden çıkarmış, saray nezdinde yapılan yoğun kulis faaliyetleri ile bu sefer bir daha dönmemek üzere Mağrib'e sürdürülmüştü.[54]

[47] *Tudelalı Benjamin&Ratisbonlu Petachia Orta Çağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çeviren Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 66.

[48] *Tudelalı Benjamin*, s. 74.

[49] *Tudelalı Benjamin*, s. 77.

[50] ha-Bavli, s. 86; Friedlander, s. 753, İng. trc. 756.

[51] Suriye'nin Pumbedita'ya bağlı olması, Emevîler döneminde Serene isimli sahte mesihin pişmanlık duyan müntesiplerinin eski mezheplerine dönmeleri konusundaki sorularını Pumbedita Yeşivası'na göndermelerinden anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili olarak bkz. Henry Graetz, *History of the Jews*, Philadelphia 1891, III, 121; Avraham Yaakov Finkel, *The Responsa Anthology*, London 1990, s. 5.

[52] *Tudelalı Benjamin&Ratisbonlu Petachia*, s. 100 *(Bu bilgi seyyah Petachia'ya aittir)*.

[53] Bu kurumların idarî hakimiyetindeki yerler için bkz. Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 110-111.

[54] Bu sürgün Mağrib'te bağımsız bir Yahudi cemaatinin doğuşuna da zemin

Ukba'nın sürülmesinden sonra re'sü'l-câlûtluk koltuğu 3-4 sene boş kaldı. Kronikte tarihi bir kurum olan re'sü'l-câlûtluğun bu içler acısı durumunun cemaate ağır geldiği, bunun üzerine yine Davud soyundan, sürgün re'sü'l-câlût Ukba'nın amcaoğlu David ben Zakkay'ın kurumun başına getirildiği belirtilir.

O dönemde Sura ve Pumbedita gaonları re'sü'l-câlûtun hem seçim hem de atamasında aktif rol oynamaları sebebiyle,[55] Kohen Tsadek yeni re'sü'l-câlûtun seçimini geçersiz hale getirmek için de elinden geleni yapmıştır. Bu sebeple kronikte Sura gaonunun tersine, Pumbedita gaonu Kohen Tsadek'in üç sene boyunca yeni re'sü'l-câlûtu resmen tanımadığı, nihayet cemaat içerisinde saygın Nissi Nehrevânî isimli din büyüğünün ısrarlı çabaları ile Kohen Tsadek'in ikna edildiği belirtilir.

Aslında, kroniğin bu kısmında anlatılanlardan kurumlar arasındaki mücadelenin Re'sü'l-câlût Ukba'dan kaynaklandığı şeklinde bir düşünce doğmaktadır. Ancak mücadelenin arka planında esasen Kohen Tsadek'in Pumbedita'yı Yahudi cemaatinin yegâne temsilcisi yapma gayretleri yatmaktadır. *Seder 'Olam Zuta*'da detaylıca anlatıldığı üzere İslamî dönemin başlarında her yönü ile Pumbedita'dan daha üstün konumda olan Sura, zamanla bu statüsünü kaybetmiş; gerek Halife Me'mûn'un çıkardığı "başkanını seçen her cemaatin müstakil kabul edileceği" şeklindeki fermanı, gerekse şehrin Bağdat'a olan yakınlığı ve yeşivanın başkentte Yahudi cema-

hazırlamıştır. Kayravân'a giden Ukba oradaki Yahudi cemaati tarafından bir re'sü'l-câlût gibi karşılanmış, sinagogdaki kürsüde *(teva)* kendisi için bir şeref koltuğu hazırlanmış; ibadetlerde Tevrat tomarını *(Sefer Tora)* okuma görevi de ona tahsis edilmişti. Bu durum Kayravân cemaatinin bağımsız bir Yahudi cemaati olması ile sonuçlanacaktır. Bkz. Simha Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifruteha, Hartzaot ve Şiurim [Gaonluk Dönemi ve Edebiyatı]*, nşr. Mordehay Margoliot, Yeruşalayim 1955. s. 40.

[55] Walter Fischel, "Reş Galuta *(Re'sü'l-calut)* be-Sifrut ha-'Aravit" [Arapça Kaynaklarda Re'sü'l-câlût], *Magnes Anniversary Volume*, Jerusalem 1938, s. 183.

atinin önde gelen zenginlerini etkisi altına alması gibi durumlar, Pumbedita Yeşivası'nı zamanla diğer kurumların en güçlüsü haline getirmişti.[56] Bu güçlenmede şüphesiz Kohen Tsadek'in önemli bir yeri vardır. Kohen Tsadek karizması ve saraydaki etkin zengin cemaat çevresi ile re'sü'l-câlûtluğu sembolik bir temsil kurumuna dönüştürürken, eskiden beri Sura'nın hakkı görülen yardımların da eşit şekilde pay edilmesini kabul ettirmişti. Netice olarak Kohen Tsadek göründüğü kadar masum değildir.

Bu kısımda re'sü'l-câlûtun Sura Yeşivası tarafından problem çıkarılmaksızın tanınması da Pumbedita'ya karşı kurumsal bir rekabetten kaynaklanmaktadır. Öte yandan Kohen Tsadek'in üç sene sonra re'sü'l-câlûtu resmen tanıması ise hem cemaat içi baskı hem de etkin cemaat mensuplarının Abbasî sarayında eskisi kadar nüfuzlarının kalmadığını göstermektedir.

Doç. Dr. Nuh ARSLANTAŞ

Marmara Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

[56] Weinberg, "Bitul ha-Hegomonya şel Yeşivat Sura be Emts'a ha-Mea ha-Tişi'it" [IX. Asrın Ortalarında Sura Yeşivası'nın Üstünlüğünün Sonra Ermesi], *Sefer Zikaron le-Samuel Kalmen Mirsky*, eds. Gersion Appel-Morris Epstein-Hayim Leaf, New York 1975, s. 171.

SEDER ‘OLAM ZUTA

סדר עולם זוטא

1. Seder 'Olam Zuta [Dünyanın Kısa Tarihi]

A.

Âdem'den Tufan'a kadar 1656; Tufan'dan Dağılış'a *(Haflaga/הפלגה)* kadar 340;[1] Dağılış'tan İshak'ın doğumuna kadar 52 yıldır. İshak'ın doğumundan İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıkışına kadar 400 yıl;[2] İsrailoğulları'nın çölde kalış süresi 40 yıldır.[3]

Filistin'e yerleşip oradan sürgün edilinceye kadar geçen süre 800 yıl; I. Mabed ile II. Mabed arası ise 70 yıldır.[4] II. Mabed 420 yıl ayakta kalmıştır. *(II.)* Mabed'in yıkılışından günümüze kadar geçen süre ise 1053 yıldır. Yaratılıştan günümüze geçen toplam süre ise 4801 yıldır.

Âdem, Şit doğduğunda 130 yaşındaydı. Âdem'in ömrü 930 yıldı.[5]

[1] Tevrat'a göre Tufan'dan sonra Şinar *(Tekvin 10/10)* bölgesine yerleşen Nuh'un oğullarının başlangıçta dili birdi *(Tekvin 11/1)*. Yahudi anlayışına göre bu dil İbranîce *(Laşon ha-Kodeş)* idi. Bkz. *Tora, Bereşit*, İbranîce'den trc. ve düzenleme Moşe Farsi ve dğr., İstanbul 2002, s. 71. Şinar'a yerleşen Nuhoğulları bir kule yapmaya karar verdi *(Tekvin 11/4)*. Ancak Rab, hepsinin bir kavim olduğunu görünce, anlaşamasınlar diye dillerini karıştırdı ve onları bütün dünyaya dağıttı *(Tekvin 11/6-8)*. İnşaatı yarım kalan şehre de dillerin orada birbirine karışmasından dolayı Bâbil *(Bavel)* adı verildi *(Tekvin 11/9)*. Bu olay dünyanın yaratılışının 1996. yılında, Tufan'ın da 340. senesinde meydana gelmişti. Tevrat'ta Dağılış'ın Peleg zamanında gerçekleştiği belirtilir *(Tekvin 10/25)*.

[2] Tevrat'ta İsrailoğulları'nın Mısır'da kalış süresi 430 yıl olarak verilir. Bkz. Çıkış 12/40-41. Natan ha-Bavli, Tevrat pasajında İshak'ın doğumu ile başlatılan 30 yıllık süreci buna dahil etmediği için, kronikte Mısır'da kalış süresi 400 yıl olarak verilmiştir. Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. *Tora, Şemot*, İbranîce'den trc. ve düzenleme Moşe Farsi ve dğr., İstanbul 2004, s. 123.

[3] Çıkış 16/35; Sayılar 14/33; Tesniye 2/7; Yeşu 5/6.

[4] Yeremya 29/10: "... *Rab diyor ki, 'Bâbil'de yetmiş yılınız dolunca sizinle ilgilenecek, buraya sizi geri getirmek için verdiğim sözü tutacağım.'*

[5] Tekvin 5/3-5.

Enoş doğduğunda ise Şit 105 yaşındaydı. Şit'in ömrü 912 yıldı.[6]

Kenan doğduğunda Enoş 90 yaşında idi. Enoş'un ömrü 905 yıldı.[7]

Mahalel doğduğunda Kenan 70 yaşında idi. Kenan 910 yıl yaşadı.[8]

Yared doğduğunda Mahalel 65 yaşında idi. Mahalel 895 yıl yaşadı.[9]

Hanoh doğduğunda Yared 162 yaşındaydı. Yared 962 yıl yaşadı.[10]

Metuşelah doğduğunda Hanoh 65 yaşındaydı. Hanoh Tanrı'nın yolunda 365 yıl yürüdü ve Tanrı onu [katına] aldı.[11]

Lameh doğduğunda Metuşelah 187 yaşındaydı. Metuşelah 969 yıl yaşadı.[12]

Nuh doğduğunda Lameh 182 yaşındaydı. Lameh'in ömrü 777 yıldı.[13]

[Nuh, oğulları doğduğunda 500 yaşında idi. Nuh 950 sene yaşadı.] Tufan geldiğinde Nuh 600 yaşında idi. Tufan'dan sonra da 350 yıl yaşadı.[14]

İşte 10 nesil.

[6] Tekvin 5/6-8.

[7] Tekvin 5/9-11.

[8] Tekvin 5/12-14.

[9] Tekvin 5/15-17.

[10] Tekvin 5/18-20.

[11] Tevrat'ın anlatımına göre Hanoh Tanrı'ya çok bağlı biri olmasına rağmen hata yapmaya çok açıktı. Tanrı bunu engellemek için onun dünya üzerindeki yaşamını kısaltmıştır. Yahudi inanışında yaşam süresini tamamlayamadan dünyadan ayrılan Hanoh'un cennete ölmeden girdiği kabul edilmektedir. Konuyla ilgili bkz. *Tora, Bereşit*, s. 35.

[12] Tekvin 5/25-27.

[13] Tekvin 5/28-31.

[14] Tekvin 7/6, 13; 8/28.

Arpahşad doğduğunda Sam 100 yaşında idi. Sam 600 sene yaşadı.[15]

Şelah doğduğunda Arpahşad 35 yaşında idi. Arpahşad 438 yıl yaşadı.[16]

[Oğulları doğduğunda Şelah 500 yaşındaydı. Şelah 950 yıl yaşadı].

Peleg doğduğunda Eber 34 yaşındaydı. Eber 464 yıl yaşadı.[17]

Re'u doğduğunda Peleg 30 yaşındaydı. Peleg'in ömrü 239 senedir.[18]

Serug doğduğunda Reu 32 yaşındaydı. Reu da 239 yıl yaşadı.[19]

Nahor doğduğunda Serug 30 yaşındaydı. Serug 230 yıl yaşadı.[20]

Terah doğduğunda Nahor 29 yaşındaydı. Nahor 148 yıl yaşadı.[21]

Babamız İbrahim *(Avraham)* doğduğunda Terah 70 yaşındaydı.[22] Terah 205 yaşında iken öldü.[23]

İşte 10 nesil daha.

Nuh Tufanı'ndan Bölünme'ye kadar ki süre 272; İbrahim'in doğumundan Bölünme'ye kadar geçen süre ise 48 senedir. Bölünme'den İshak'ın *(Yitshak)* doğumuna kadarki

[15] Tekvin 11/11.
[16] Tekvin 11/12-13.
[17] Tekvin 11/16-17.
[18] Tekvin 11/18-19.
[19] Tekvin 11/20-21.
[20] Tekvin 11/22-23.
[21] Tekvin 11/24-25.
[22] Tekvin 11/26.
[23] Tekvin 11/32.

süre ise 55 yıldır. İbrahim'in doğumu ile İshak'ın doğumu arası ise 100 yıldır.[24] İbrahim 175 yıl yaşamıştır.[25]

Ya'kub *(Ya'kov)* doğduğunda İshak 60 yaşındaydı. İshak 180 yıl yaşadı.[26]

Yahuda doğduğunda Ya'kub 85 yaşındaydı. Ya'kub 147 yıl yaşadı.[27]

Perets doğduğunda Yahuda 35 yaşındaydı. Yahuda 119 yıl yaşadı.

Hatsron doğduğunda Perets 9 yaşında idi. Hatsron ve Hamul, Mısır'a gidenlerdendi. Bu sırada tarih yaratılışın 2238. yılıydı.

Reuven doğduğunda Ya'kub 83 yaşındaydı. Reuven 124 yıl yaşamış; Mısır'da Yusuf'un *(Yosef)* vefatından iki sene sonra ölmüştür.

Şim'on 120 yıl yaşamıştır. Şim'on Yusuf'un vefatından bir yıl sonra ölmüştür.

Levi 137 yıl; Yahuda 119 yıl; İssakar 122 yıl; Zevulun 124 yıl yaşamıştır. Zevulun Yusuf'tan iki sene sonra ölmüştür.

Dan 127 yıl; Aşer 126 yıl; Yusuf 120 yıl; Bünyamin *(Benyamin)* 111 yıl yaşamıştır. Bünyamin Levi'den 26 yıl önce ölmüştür.

Hatsron Ram'ın; Ram Amminadav'ın; Amminadav Nahşon'un babası olmuştur.[28] Dünyanın yaratılışının 2448. yılında Mısır'dan çıkıldığında Nahşon da Mısır'dan çıkanlar arasındaydı.

[24] Tekvin 21/5.
[25] Tekvin 25/7.
[26] Tekvin 35/28.
[27] Tekvin 47/28.
[28] Rut 4/18.

Aynı yılın *(2248)* ikinci ayında İsrailoğulları'na Tevrat *(Tora)*; üçüncü ayında ise 10 Emir *('Aserot ha-Diberot)* verilmiştir.

[Mısır'dan çıkışın] İkinci yılında Kefâret gününde *(Yom Kipur)* Tevrat verilmiştir. Aynı yıl Nahşon ölmüştür.

Nahşon'un Salmon isimli bir oğlu oldu.[29] Salmon Filistin'e gelenlerdendir. Mısır'dan çıkışın 41. yılında Salmon'un Bo'az isimli oğlu doğdu.[30]

Dünyanın yaratılışının 2489. yılında İsrailoğulları Filistin'e girdi ve Yeşu b. Nun öldü.

İşte 10 nesil daha.

Bo'az, 'Oved'in; 'Oved Yişay'ın; Yişay da Davud'un babası oldu.[31]

Davud *(David)* Filistin'e girişin 390. yılında İsrail'e kral oldu. Bu yıl, Mısır'dan çıkışın 430, yaratılışın da 2845. yılına rastlar. Davud'un krallığı zamanında başkâhin Eviyatar; Natan ve Gad da nebi idiler. Davud 40 yıl krallık yaptı.[32]

Davud, Süleyman'ın *(Şlomo)* babası oldu. *(Süleyman krallığının)*[33] dördüncü yılında Mabed'i inşâ etmeye başladı.[34] Krallığının onuncu yılında Mabed'in inşâsını tamamladı.[35] *(Bundan)* üç sene *(sonra)* –ki, bu yıl Filistin'e girişin 440, Mısır'dan çıkışın 480, [36] dünyanın yaratılışının 2928. yılı idi– Mabed'i kurumsallaştırdı. Süleyman zamanında başkâhin

[29] Rut 4/20.

[30] Rut 4/21.

[31] Rut 4/19-21.

[32] I. Krallar 2/11; I. Tarihler 29/27. Davud, MÖ. 1010–970 yılları arasında krallık yapmıştı.

[33] Süleyman MÖ. 967-965 yılları arasında devleti babasıyla beraber yönetmiş, MÖ. 965'ten 928 yılına kadar da tek başına krallık yapmıştır.

[34] I. Krallar 6/1.

[35] I. Krallar 6/38.

[36] I. Krallar 6/1.

(kohen gadol) Tsadok; Yonatan, İddo ve Şilonlu Ahiya[37] ise nebi idiler.

Süleyman'dan sonra Rehov'am kral oldu ve 17 yıl krallık yaptı.[38] Rehov'am zamanında Ahima'ets başkâhin; Şema'ya ve İddo da nebi idiler.

Rehov'am'dan sonra oğlu Aviya kral oldu ve 3 yıl krallık yaptı.[39] Aviya zamanında 'Azarya başkâhin; İddo nebi idi.[40]

Aviya'dan sonra oğlu Asa kral oldu ve 41 yıl krallık yaptı.[41] Asa zamanında Yehoram başkâhin; 'Azarya ben Oded, Hananya ha-Roe ve Yehu ben Hanani de nebi idiler.

Asa'dan sonra oğlu Yehoşafat kral oldu ve 25 yıl krallık yaptı.[42] Yehoşafat zamanında Yoahaz başkâhin; Yehu ben Hanani, Ovedya, Mika, Yehiel ben Zeharya ve El'azer ben Dodohu nebi idiler.

Yehoşafat'tan sonra oğlu Yoram *(veya Yehoram)* kral oldu ve 8 yıl krallık yaptı.[43] Yoram zamanında Yehoyariv başkâhin; Eliyahu da nebi idi.[44]

[37] I. Samuel 14/3; I. Krallar 11/29; 12/15; 14/4.

[38] I. Krallar 14/21. Süleyman'ın bütün gayretleri vefâtından sonra heba olmuştu. Krallık 17 yıl gibi kısa bir süre sonra *(MÖ. 931)* Yahuda ve İsrail Krallığı olarak ikiye ayrıldı. Kudüs hisarlarının inşâsında çalışanların başında görevli olan oğlu Rehov'am *(İslam kaynaklarında Yurbeam b. Nâbıt)* Süleyman zamanında isyan etmiş, isyanda başarısız olunca da Mısır'a kaçmıştı. Babasının vefâtından sonra geri dönerek gayesine ulaşan Rehov'am, MÖ. 1010–970 yılları arasında Yahuda'nın krallığını yapmıştır. Bkz. Şemseddin Günaltay, *Suriye ve Filistin- Yakın Şark III*, Ankara 1947, s. 329; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1990, I, 566.

[39] Aviya, MÖ. 914–912 yılları arasında Yahuda krallığı yapmıştı. Bkz. "Abijah", *EJd*, II, 75.

[40] Bkz. I. Krallar 13/22.

[41] Asa, MÖ. 908–867 yıllar arasında Yahuda krallığı yapmıştı. Hakkında bkz. "Asa", *EJd*, III, 670-671.

[42] I. Krallar 22/42. Yehoşafat, MÖ. 860'larda krallık yapmıştı. Bkz. Jacob Liver-Bustanay Oded, "Jehoshaphat", *EJd*, IX, 1325-1327.

[43] II. Tarihler 21/1-5. Yoram, MÖ. 851–843 yılları arasında krallık yapmıştı. Daha fazla bilgi için bkz. Hayim Tadmor, "Jehoram", *EJd*, IX, 1324.

[44] İslam kaynaklarında İlyas Peygamber olarak kaydedilen *(Bkz. Kur'ân: En'âm 6/85; Saffât 37/123, 130)* Eliyahu *(ya da İlya)*, Kral Ahab'ın Samiriye'de bir

Yoram'dan sonra oğlu Ahaziya kral oldu ve 1 yıl krallık yaptı.[45] Ahaziya zamanında başkâhin Yehoşafat; Elişa da nebi idi.[46]

İşte 10 nesil daha.

Daha sonra *(Ahaziya'nın annesi)* Atalya kıyam edip başa geçti. Atalya, hanedan sülâlesini ortadan kaldırdı. Davud ailesi için büyük bir felâket olan bu katliamda aileden o sırada bebek olan Yehoaş dışında kimse kalmadı.[47] Yehoaş, başkâhin Yehoyada tarafından kaçırılıp *(Atalya'dan)* saklandı.[48] Atalya 6 yıl başta kaldıktan sonra öldürüldü.[49]

Atalya'dan sonra başa ge*(tiri)*len Yehoaş 40 yıl krallık yaptı.[50] Yehoaş zamanında Yehoyada[51] ve Pedaya başkâhin;[52]

puthane kurmasına karşı çıkarak savaş açmış; kralın putperestliğini onaylayan bütün yalancı Peygamber'leri de öldürmüştü. Tanrı, Eliyahu'ya İsrailoğulları arasında putperestlikle mücadele etmeleri için Hazael'i Suriye'ye, Yehu'yu İsrail'e kral yapmasını; Elişa'yı *(İslam kaynaklarında Elyesa')* da kendi yerine Peygamber olarak takdis etmesini emretmiş; ancak Eliyahu verilen bu görevlerden sadece üçüncüsünü yerine getirebilmişti. Ahd-i Atîk'te Elişa'yı yerine Peygamber olarak seçen *(I. Krallar 17/1 vd.; 19/15-16, 21; II. Krallar 8/19; 9/1 vd.)* Eliyahu'nun ruhunun kabzedilmeden gökten inen ateşten bir at arabasına bindiği; bir kasırga içerisinde göğe çekildiği belirtilir *(II. Krallar 2/11)*.

[45] II. Krallar 8/25-26. MÖ. 842–841 yılları arasında krallık yapan Ahaziya'nın annesi, İsrail kralı Omri'nin kızı Atalya idi. Ahaziya, bu sebeple Omri idaresi ile dostluk geliştirmek istedi. Ancak bu ittifakı istemeyen İsrail kralı Yehu *(MÖ. 842-814)* ile yaptığı savaşta öldürülmüştü. Bkz. II. Tarihler 22/7-9.

[46] Elişa'nın İslam kaynaklarında zikri geçen Elyesa' olduğu kabul edilmektedir (Grintz-Hirschberg, *"Elisha", EJd, VI, 667)*. Kur'ân'da da kendisinden Peygamber olarak bahsedilen *(En'âm 6/86; Sâd 38/48)* Elişa, MÖ. 850'lerde İsrailoğulları arasında İlya'nın *(İslam kaynaklarında İlyas)* halefi olarak tebliğ vazifesi yapmıştır *(II. Krallar 2/1-18)*. Tevrat'ta kendisine pek çok mucize atfedilmektedir. Meselâ bkz. II. Krallar 2/19-22; 2/23-25; 3/1-20; 4/38-44; 5/8-14; 6/24.

[47] Yehoaş'ın annesi Birşevalı Tsibya idi. Bkz. II. Krallar 12/1.

[48] II. Krallar 11/1 vd.; 11/13; I. Tarihler 22/10-12.

[49] II. Krallar 11. bap. Atalya MÖ. 842-836 yılları arasında kraliçelik yapmıştı.

[50] II. Tarihler 24/1. Yedi yaşında kral olan Yehoaş MÖ. 835-794 yılları arasında krallık yapmıştı. Daha fazla bilgi için bkz. Hayim Tadmor, "Joash", *EJd*, X, 110-111.

[51] II. Krallar 12/1-2.

[52] Bkz. II. Tarihler 23 bap.

Yehoyada Kohen'in oğlu Zeharya nebi idi. Zeharya, Yehoaş tarafından öldürülmüştür.[53]

Yehoaş'tan sonra oğlu Amatsya kral oldu ve 29 yıl krallık yaptı.[54] Amatsya'nın krallığı sırasında Tsedekya başkâhin; Amots ve Yeşe'ya nebi idiler.

Amatsya'dan sonra oğlu Oziya kral oldu ve 52 yıl krallık yaptı.[55] Oziya zamanında Yoel başkâhin; Hoşe'a, Amos ve Yeşe'ya nebi idi.

Oziya'dan sonra oğlu Yotam kral oldu ve 16 yıl krallık yaptı.[56] Yotam *(aynı zamanda)* başkâhindi. Hoşe'a, Yeşe'ya, Amos, Oziya ve Moreşetli Mika nebi idiler.

Yotam'dan sonra oğlu Ahaz kral oldu ve o da 16 yıl krallık yaptı.[57] Ahaz zamanında Oriya başkâhin;[58] Hoşe'a, Yeşe'ya, Amos, Mika ve Oded nebi idiler.

Ahaz'dan sonra oğlu Hizkiya kral oldu ve 29 yıl krallık yaptı.[59] Hizkiya'nın krallığı sırasında Neriya başkâhin; Hoşe'a, Yeşe'ya, Amos ve Mika nebi idiler.

Hizkiya'dan sonra oğlu Menaşe kral oldu ve 55 yıl krallık yaptı.[60] Menaşe zamanında Hoşe'ya başkâhin; Yoel, Nahum ve Habakuk nebi idiler.

[53] II. Tarihler 24/20.

[54] II. Krallar 12/21; 14/2.

[55] II. Tarihler 26/1-3. Bir adı da 'Azarya olan Oziya on altı yaşında kral olmuş *(II. Krallar 14/21)* ve MÖ. 785-734 yılları arasında Yahuda'yı yönetmişti. Daha fazla bilgi için bkz. Bustanay Oded, "Uzziah", *EJd*, XVI, 43.

[56] II. Krallar 15/7, 32-34; II. Tarihler 26/23; 27/1, 8. "*Tanrı Mükemmeldir*" manasına gelen bir isimle adlandırılan Yotam, MÖ. 742-735 yılları arasında Yahuda kralıydı. Bkz. "Jotham", *EJd*, X, 301.

[57] II. Krallar 15/38; 16/1; II. Tarihler 27/9; 28/1. Yirmi yaşında kral olan Ahaz, MÖ. 743-727 yılları arasında krallık yapmıştı. Bkz. "Ahaz", *EJd*, II, 455.

[58] II. Krallar 16/11.

[59] II. Krallar 16/20; 18/1-2; II. Tarihler 28/27; 29/1.

[60] II. Krallar 29/21; 21/1; II. Tarihler 32/33; 33/1. On iki yaşında kral olan Menaşe, MÖ. 698-643 yılları arasında krallık yapmıştı. Bkz. "Manasseh", *EJd*, XI, 852-854.

Menaşe'den sonra oğlu Amon kral oldu ve 2 yıl krallık yaptı.[61] Amon zamanında Şalom başkâhin; Hoziya da nebi idi.

Amon'dan sonra yerine Yeoşiya kral oldu ve 31 yıl krallık yaptı.[62] Yeoşiya zamanında Hilkiya başkâhin; Tsefanya, Yeremya ve Hulda da nebi idi.

Yeoşiya'dan sonra oğlu Yehoahaz kral oldu ve sadece 3 ay krallık yaptı.[63] Bu sırada başkâhin Hilkiya; Yeremya da nebi idi.

Yeohazdan sonra kardeşi Yehoyakim kral oldu ve 11 yıl krallık yaptı.[64] Yehoyakim zamanında 'Azarya başkâhin; Yeremya ve Oriya da nebi idi.

İşte 10 nesil daha.

Krallığının üçüncü yılında Bâbil kralı Buhtunnasr, Yehoyakim'i sürgüne gönderdi. Yehoyakim esarette iken öldü ve eşek mezarlığına defnedildi. Böylece onun hakkında daha önce [eşek mezarlığına gömüleceğine dair] söylenenler gerçekleşmiş oldu. Buhtunnasr Kudüs'ü *(Yeruşalayim)* ve bütün

[61] II. Krallar 21/18-19, 26; II. Tarihler 20-21. Yirmi iki yaşında kral olan Amon *(II. Krallar 21/19; II. Tarihler 33/21)* MÖ. 642-640 yılları arasında krallık yapmıştı. Babası Menaşe'den daha günahkâr olması *(II. Tarihler 33/22-23)* ve halkına karşı tâbiyetinde bulunduğu Asur idaresinden yana tavır alması sonucu halkın öfkesini çekmiş, krallığının ikinci yılında öldürülmüştü. Bkz. "Amon", *EJd*, II, 862-863.

[62] II. Krallar 21/24-26; 22/1; II. Tarihler 33/25; 34/1; 36/1. Sekiz yaşında kral olan Yeoşiya *(II. Krallar 22/1; II. Tarihler 34/1)* MÖ. 640-609 yılları arasında krallık yaptı. Mısır kralı Neko'ya *(MÖ. 609-593)* karşı Megido'da yaptığı savaşta öldürüldü *(II. Krallar 23/29)*. Yahuda bu kral zamanında Mısır'a tâbi bir krallık haline gelmiştir.

[63] II. Tarihler 36/1-2; II. Krallar 23/31; 23/34. Yirmi üç yaşında Firavun Neko tarafından krallığa getirilen Yehoahaz *(II. Krallar 23/31-32)* üç ay sonra Mısır'a sürülmüş *(MÖ. 609 yazı)*, yerine kardeşi Yehoyakim kral yapılmıştı.

[64] II. Krallar 23/34-36; 24/6; II. Tarihler 36/3-6; Yeremya 24/1. Asıl adı Elyakim olan Yehoyakim'e bu isim Mısır Firavunu Neko tarafından verilmişti *(II. Tarihler 36/4)*. Yirmi beş yaşında kral olan Yehoyakim *(II. Krallar 23/36)* zamanında Buhtunnasr Yahuda'ya saldırmış ve İsrailoğulları'nı sürgüne göndermişti. Yehoyakim MÖ. 609-597 yılları arasında Yahuda krallığı yapmıştı.

liderleri tehcir etti. Bünyamin ve diğer kabilelerden eli silah tutan 7.000 savaşçı sürgün edilmişti.[65]

Yehoyakim'den sonra oğlu Yehoyakin kral oldu. Yehoyakin'in üç ay on gün süren krallığı sırasında Sariya başkâhin; Yeremya da nebi idi.

Bâbil kralı Buhtunnasr Yehoyakin'i de 18 bin kişi ile beraber tehcir etti.[66] Krallığa onun yerine amcası Tsedekiya b. Yoşiya'yı getirdi.[67] Tsedekiya'nın krallığı sırasında Kâtip Ezra'nın *(Ezra ha-Sofer)* kardeşi Yehotsadek başkâhin; Yeremya ve Hezekiel de nebi idiler. Tsedekiya'nın krallığının beşinci yılında Bâbil ordusu Kudüs üzerine yürüdü. Şehre karşı ordugâh kurup etrafını surla çevirdi. Şehir, Tsedekiya'nın krallığının 11. yılına kadar muhasara altında kaldı.

[65] "*Yahuda Kralı Yehoyakim'in krallığı döneminde Bâbil Kralı Buhtunnasr Yahuda'ya saldırdı. Yehoyakim üç yıl boyun eğdiyse de daha sonra tutumunu değiştirerek Buhtunnasr'a başkaldırdı.*" Bkz. II. Krallar 24/1. Ayrıca bkz. Daniel 1/1. Yeoşiya zamanına kadar Mısır'a tâbi bir krallık olan Yahuda, Mısır ile Bâbil imparatorluğu arasında Karkemiş'te yapılan savaşta Bâbil'in galip gelmesinden sonra Bâbil hakimiyetine girmişti *(II. Krallar 24/7; Yeremya 46/2)*. Yehoyakim zamanından itibaren Yahuda Bâbil İmparatorluğu'na bağlanacaktır.

[66] On sekiz *(Eski Ahid'in bir başka yerinde 8 –II. Tarihler 36/9)* yaşında kral olan Yehoyakin *(II. Krallar 24/8)* MÖ. 597 yılının sonbaharında kral olmuş, üç ay sonra aynı yılın kışında Buhtunnasr'ın krallığının yedinci yılında Bâbil'e sürülmüştü. Bkz. II. Krallar 24. bap; II. Tarihler 36/9; Yeremya 24/1; 29/2.

[67] II. Krallar 24/17. Buhtunnasr, asıl adı Matanya olan söz konusu kralın adını Tsedekiya olarak değiştirmişti. MÖ. 597-587 yılları arasında krallık yapan Tsedekiya krallığının ilk yıllarında Bâbil'e bağlı kalmıştı.

Aynı yıl Yahuda, topraklarından sürüldü ki,[68] bu yıl İsrailoğulları'nın Filistin'e girişinin 803, Mısır'dan çıkışın 890, yaratılışın da 3508. yılına[69] rastlamaktadır.

(Yahuda'da) Davud ailesinden Yekonya dışında kimse kalmadı.

Yekonya'nın Şealtiel, Malkiram, Pedaya ve Gemerya isimli çocukları oldu.[70] Bunların tamamı 38 aile idi. Buhtunnasr, Yehoyakin'in sürülmesinden sonra 37 yıl daha hüküm sürdü.[71]

Buhtunnasr'ın ölümünden sonra oğlu Evil Merodak kral oldu. 23 yıl krallık yapan Evil Merodak, [72] krallığının ilk yılında Yehoyakin'i zindandan çıkardı.[73]

Yehoyakin, Tsedekiya'nın ölümünden sonra Bâbil'de öldü. *Hahamlar* Şealtiel b. Yehoyakin'e sürgünde yol gösterdiler. Belşatsar'ın krallığının üçüncü yılında[74] Şealtiel öldü.

[68] 21 yaşında kral olan Tsedekiya *(II. Krallar 24/18; II. Tarihler 36/11; Yeremya 52/1)* krallığının üçüncü yılından itibaren komşu Edom, Ammon ve Sûr krallıklarını Buhtunnasr'a karşı topluca ayaklanıp Bâbil boyunduruğundan kurtulmak için ikna etmeye çalışmış, ancak başarılı olamamıştı *(Yeremya 27/3 vd.)*. Bunun üzerine tek başına ayaklanmaya karar vermiş *(II. Krallar 24/20; II. Tarihler 36/13)*, Mısır'dan da yardım almasına rağmen isyanı başarısızlıkla sonuçlanmıştı. 9 Tamuz 587'de Kudüs düşmüş ve Mabed yakılmıştı *(Yeremya 39/1 vd.; 52/4-5)*. Tsedekiya yakalanmış, çocukları gözünün önünde teker teker öldürülmüş, kendisinin gözlerine mil çekilerek Bâbil'e sürgün edilmişti *(II. Krallar 25/6-7; Yeremya 39/16-17; 52/10-11)*.

[69] İbranîce metinde "hamişim meod" (חמישים מאוד) ifadesi kullanılmaktadır. Ancak anlam açısından bu ifadenin "hameş meod" (חמשם אוד) (beş yüz) şeklinde olması daha uygundur.

[70] Yekonya'nın bu sayılanlar dışında Şenatser, Yekamya, Hoşema ve Nedavya isimli çocukları da vardı. Bkz. I. Tarihler 3/17-19.

[71] II. Krallar 25/27; Yeremya 52/31.

[72] Tevrat dışı kaynaklar MÖ. 562-560 yıllarında Bâbil imparatorluğu yapan Evil Merodak'ın görevinin ikinci yılında kayın biraderi ya da damadı Nergal-şa-retser *(Nergal-şar-ussur -559-556)* tarafından katledildiğini nakleder.

[73] II. Krallar 25/27; Yeremya 52/31.

[74] Tevrat'a göre Belşatsar Bâbil'in son kralıdır. Medli Darius tarafından öldürülmüştür. Bkz. Daniel 6/30-31.

(Şealtiel'den) sonra Mabed'in yıkılışının 52. yılında *(torunu)* Zerubavel kral oldu. Bu yıl, Medli Kral [I.] Darius'un [MÖ. 550-487] başında bulunduğu Bâbil idaresinin 70. yılına rastlar.

Bu sırada Keldanî *(Kasdim/כשדים)* idaresi sona erdi [MÖ. 539].[75] Zerubavel, Pers kralı Koreş'in [Kirus/Büyük Keyhüsrev] krallığının birinci yılında sürgünlerle beraber Kudüs'e döndü.[76] Yehoşua ben Yehotsadek başkâhin; Hagay, Zeharya ve 'Azarya nebi idiler.[77]

Ahaşveroş kral olduktan sonra *Bet ha-Mikdaş*'ın *(Süleyman Mabedi)* inşâsını yasakladı[78] ve bütün İsrail'in kökünü kazımak istedi; ancak Kutsal ve Mübarek Tanrı onun ve Kötü Haman'ın *(Haman ha-Raşa')* kökünü kazıdı.[79]

[75] Keldanîler Ahd-i Atîk'te "Kasdim" olarak isimlendirilmektedir. Bkz. II. Krallar 25/4, 10, 24-25.

[76] Din, Pers kültürünün dayanak noktası olmakla birlikte Persler, diğer milletlere kendi inançlarını kabul ettirme yoluna gitmemişlerdi. Persler'de devlet 20 ayrı idarî bölgeye *(satraplık)* ayrılmıştı. Yahudilerin yaşadığı Filistin ve çevresi, beşinci *satraplık*tı. Kirus *(MÖ. 559-529)* yayınladığı bir fermanla *(Ezra 1. Bap)* Yahudilerin anavatanlarına dönmesine izin vermiş, Zerubavel başkanlığında küçük bir grup *(50 kişi)* Kudüs'e dönmüştü. Pers kralının maddî ve manevî desteğiyle Mabed 20 yılda yeniden inşâ edilmişti *(MÖ. 516) (Ezra 3/8; 5/2; Hagay 1/14-15)*. Yahudi tarihinde II. Mabed, Süleyman Mabedi kadar gösterişli olmasa da, esaret döneminde yapılması ve Yahudi restorasyonunu müjdelemesi açısından ilkine nazaran daha önemli bir yere sahip olmuş; MS. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılmasına kadar ayakta kalmıştır. Yahudi tarihinde bu döneme II. Mabed dönemi adı verilmektedir. Bkz. Moshe Sevilla Sharon, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yeruşalayim 1981, s. 44.

[77] Ezra 5/1.

[78] Sürgünler Kudüs'e yerleştikten sonra kuzeydeki rakip Şomron Devleti'nin de tahrikiyle Pers kralı Ahoşveroş *(MÖ. 486-465)* Yahudilere bazı zorluklar çıkarmış *(Ezra 4/6)*, Zerubavel ve ekibinin Mabed'i inşâ etmelerini askıya almıştı *(Ezra 4/6-24)*. Bu yasak Darius'un krallığına kadar *(Ezra 4/24)* devam etmiş; Darius, krallığının ikinci yılında çıkardığı bir fermanla Yahudilerin Mabed'i yapmalarına tekrar müsaade etmiş *(Ezra 6/1-12)*, dört yıl içerisinde *(Darius'un krallığının 6. yılı Adar ayında)* Mabed tamamlanmıştı *(Ezra 6/15)*.

[79] Pers kralı Ahoşveroş *(MÖ. 486-465)* kendi isteklerine boyun eğmeyen kraliçe Vaşti'yi gözden çıkarmış, onun yerine iyi yetişmiş Yahudi Ester'i almıştı. Sarayın baş veziri Haman Yahudilerin kendi gelenekleri çerçevesinde kapalı bir yaşam sürmesi ve zaman zaman yürürlüğe konan kanunlara karşı muhalefet etmeleri sebebiyle Yahudilere karşı düşmanlık içerisine girmişti *(Ester 3/7-8)*. Ancak düşmanlığının asıl sebebi, Mordehay'ın Ester sebebiyle krala daha yakın

Bundan 18 yıl sonra –ki bu yıl Mabed'in yıkılmasından 70 yıl sonradır- Kâtip Ezra ve sürgünler Kudüs'e döndü.[80] Kudüs'ün surlarını yeniden inşâ ederek Mabed'i tekrar ibadete açtılar.[81]

Zerubavel Bâbil'e döndü ve orada öldü.

Zerubavel'den sonra oğlu Meşulam kral [sürgünlerin başı] oldu. Onun zamanında *(Yahuda'ya)* Yunanlılar hakim oldu.

Bundan 52 sene sonra Hagay, Zeharya ve Malaki Pers'te öldüler. Bu tarih aynı zamanda İsrâiloğulları'nda nebiliğin sona erdiği tarihtir ki, bu tarih yaratılışın 3404. yılına rastlamaktadır. *Bu andan itibaren kulak ver de hahamların sözünü dinle!*[82]

olmasıydı. Bu arada saraya görevli olarak giren iki bürokratın krala suikastını ortaya çıkararak önleyen Ester'in akrabası Mordehay'ın kendisine saygısızlığıyla Yahudilere olan öfkesi iyice artan Haman, kraldan Adar ayının 14. günü "ülkedeki bütün Yahudilerin öldürülmesi"ni emreden bir ferman almıştı *(Ester 3/2; 3/13)*. Ancak Ester hemen harekete geçerek kral nezdindeki nüfûzunu kullanmış; Yahudileri ölümden kurtardığı gibi Haman ve oğullarının idamı için kraldan bir ferman alarak infaz ettirmişti. Haman'dan sonra vezaret makamına akrabası Mordehay'ı oturtmuştu *(Ester 8/2; 9/7-16)*. Bu sebeple Yahudi tarihinde Ester ve Mordehay'ın çok önemli bir yeri vardır. Yahudiler bu felâketli günden kurtuluşunun anısına Purim bayramını ihdas etmişlerdir. Bayram Adar *(Şubat-Mart)* ayının 14. ve 15. günü kutlanmaktadır.

[80] Pers kralı I. Artahşasta *(MÖ. 465-425)* zamanında Ezra Kudüs'e gelmiştir. Pers sarayında bürokrat olan Ezra'nın Kudüs'e gönderilmesi, Tevrat'a göre, kralın Tanrı'nın isteğine uyma gayreti olarak açıklanır *(Ezra 7/6-9)*. Ancak Tevrat dışı kaynaklarda MÖ. 463-462 yıllarında Mısır-Pers ilişkilerinin bozulduğunu, bu nedenle de Pers kralının Mısır sınırına yakın bölgelerde yaşayan halkların kendisine sadık kalmalarını sağlamak için kendi halklarından temsilciler gönderdiğini; bu bağlamda da Mısır ile Pers arasındaki en önemli tampon bölge olan Yahuda'ya Ezra'nın gönderildiği belirtilir. Kral, Yahudilerin sadakatini perçinlemek için Tevrat'ı devletin resmî olarak tanıdığı bir yasa ilân etmiş, Yahudilerin hayatlarını buna uygun olarak tanzim etmelerini kabul etmişti. Ezra'nın dinî reformlarını bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Bkz. Sharon, s. 46. Ezra'nın reformları için bkz. Ezra 9 ve 10. baplar; Ali Osman Kurt, "İkinci Mabed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X/2 *(2006)*, s. 445-463.

[81] Ezra 7/1-8.

[82] Yahudi kabulüne göre Nebilik kurumu Kuzey İsrail Devleti'nin yıkılmasından *(MÖ. 722)* bir süre önce ortaya çıkmış, Yahuda devletinin yıkılmasından yüz yıl kadar sonra ortadan kalkmıştır. Nebiler *(İb. Navi, çoğulu Neviim)* üç yüz

Yunan kralı Makedonyalı İskender [Büyük İskender MÖ. 356-323] 12 yıl krallık yapmıştır.[83]

Meşulam öldükten sonra oğlu Hananya re'sü'l-câlût oldu. *Haham*lar ona müşavirlik yaptılar. Hananya zamanında Yunan'da Patron, Salmon, Alsagnos ve Mafris krallık yapmıştır. Yunan hakimiyetinin 140. yılında Hananya ve Matatya ben Yohanan b. Şim'on öldü.

Hananya'dan sonra yerine oğlu Berahya geçti. *Haham*lar ona yol gösterdiler. Berahya zamanında Filistin'in Roma valileri Salikus, Santeroh, Antiyoh, Antiyohus, Gaskalnas, Antiki –ki, Antiki Antohya *(Antakya)* şehrinin kurucusudur- ve [P]tilomi idi.[84] [P]tilomi, Tevrat'ı Yunancaya tercüme ettiren kimsedir.[85]

Yunan hakimiyetinin 170. yılında Şim'on b. Yohanan b. Matatya katledildi.[86] Re'sü'l-câlût Berahya da bu sırada öldü.

yıl kadar kralların yanı sıra Yahudileri yönetmişlerdir. Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Sharon, s. 33-35.

[83] MÖ. 332 yılında Filistin Büyük İskender tarafından istilâ edilmişti. Yukarıda Büyük İskender'in Filistin'e hakimiyet yılı *(12 sene)* verilmiştir.

[84] Büyük İskender'in ölümünden sonra büyük imparatorluk parçalanmış; "*diyadok*" adı verilen bölge valileri bulundukları yerlerde krallıklarını ilân etmişlerdi *(Makabelerin Birinci Kitabı 1/1-9)*. Selokus *(Selevki/Seleucus)* yukarı Asya ile Mezopotamya'da, Santero *(Xsandros)* Makedonya'da, Ptolomi *(Ptolemaeus)* ise Mısır'da krallığını ilân etmişti. Yahudilerin yaşadığı Filistin'e ise Selokus'un itirazına rağmen I. Ptolomi *(MÖ. 322'den sonra)* hakim olmuştu. Ptolomi hanedanının Filistin'deki hakimiyeti MÖ. 200 yılına kadar sürdü. Bkz. Günaltay, s. 369-371; Sharon, s. 51-55; "Ptolemy", *Efd*, XIII, 1347-1349.

[85] ha-Bavli'nin Tevrat'ı Yunanca'ya tercüme ettirdiğini söylediği Ptolomi, Filistin'e hakim olan I. Ptolomi *(MÖ. 322'ler)* değil, Philadelphus olarak da isimlendirilen II. Ptolomi'dir *(MÖ. 283-245)*. II. Ptolomi'nin arzusu üzerine Kudüs'ten İskenderiye'ye gelen 72 Yahudi ve Samirî din adamı, Tevrat'ı Yunanca'ya tercüme etmişti. Bu tercüme Yahudi tarihinde "Yetmişler Tercümesi" *(Septuagint)* olarak şöhret bulmuştur.

[86] MÖ. III. asırda Ptolomiler, Suriye'yi hakimiyeti altında tutan Selevkilerle hep mücadele halinde olmuştur. Selevkiler doğuda Partlar'a yenilip Irak'tan tamamen çekilerek Antakya'yı merkez edinmelerinden sonra ilgilerini Filistin'e yoğunlaştırmışlardı. III. Antiyohus zamanında Filistin'in büyük bir bölümü Selevkilerin hakimiyetine girdi *(MÖ. 242)*. MÖ. 217 ve 200 yıllarında meydana gelen iki büyük savaşta Filistin'de Pitolemi hakimiyeti sona erdi ve Selevkiler dönemi *(MÖ. 200-142)* başladı. Başlangıçta Selevki yönetimi Yahudilere büyük

Berahya'dan sonra yerine oğlu Hasdiya sürgünlerin başına geçti. *Haham*lar ona müşavirlik yaptılar. Hasdiya zamanında İsrail büyük bir felâket yaşadı. Yunan kralı Nikanor zamanında Hoşmonaylar ayaklanıp onu ve bütün ordusunu katletti. Bu olay Yunan hakimiyetinin 175. yılında vukû bulmuştur.[87]

Yohanan b. Şim'on b. Matatya b. Haşmonay, 37 yıl hüküm sürdü.[88]

müsamaha gösterdi. Ancak III. Antiyohus'tan *(MÖ. 244-226)* itibaren Selevki idaresinde siyasî ve ekonomik bunalımlar zamanla yönetimle Yahudi toplumu arasındaki ilişkilere de yansıdı. IV. Antiyohus Epifanes'den *(MÖ. 174-165)* itibaren Selevki idaresi Yahudilere baskısını iyice artırdı. Bu dönemde Mabed yağmalandı *(Makabelerin Birinci Kitabı 1/16-64)* ve Selevki idaresi kendisine kayıtsız şartsız destek veren kohenleri göreve getirmeye başladı. Selevkiler Yahudilerin *sünnet, Sebt (Şabat)* ve benzeri ibadet ve rituellerini yasakladılar. Ancak çoğu Yahudi baskılara boyun eğmek yerine ölümü tercih etti. Antiyohus'un baskı siyaseti Haşmonay ailesinin liderliğini yaptığı bir isyan hareketini doğurdu. Matatya b. Yohanan tarafından başlatılan isyan, ölümünden sonra *(MÖ. 167) (Makabelerin Birinci Kitabı 2/39-65)*, Makabi *(Çekiç)* lakaplı oğlu Yahuda tarafından devam ettirildi. MÖ. 164 yılında Kudüs kurtarıldı ve Mabed putlardan temizlendi *(Makabelerin Birinci Kitabı 3/1-26; 4-9 baplar)*. Yahuda Makkabi'den sonra isyanı sırasıyla kardeşleri Yonatan *(Makabelerin Birinci Kitabı 9 ve 12 baplar)* ve Şimon sevk ve idare etti. Şimon'un liderliği sırasında Selevki kralı II. Dimitrius'la yaptığı anlaşma ile Yahudiler vergi vermekten kurtuldu. Bu durum Yahudiler tarafından Yahuda'nın bağımsızlığının Selevkiler tarafından resmen tanındığı şeklinde yorumlandı. Şimon, *Sanedrin*'i *(Büyük Meclis)* tekrar topladı. *Sanedrin* Şimon'u hem hükümdar hem Büyük Kohen hem de komutan olarak atadı. Ancak Şimon'un bu şekilde yetkilendirmesi rakiplerini öfkelendirdi; neticede siyasî bir cinayete kurban gitti *(MÖ. 134) (Makabelerin Birinci Kitabı 13-16 bap)*. Haşmonaylar 130 yıl *(MÖ. 167-MS. 37)* Yahudilerin liderliğini yaptı. Olayların genel değerlendirmesi için bkz. Günaltay, s. 376-377; Sharon, s. 57-58; Isaiah Gafni, "Antiochus", *EJd*, III, 73-74; a.mlf., "Mattathias", *EJd*, XI, 1127-1128; Bathja Bayer, "Hasmoneans", *EJd*, VII, 1455-1457; Abraham Schalit, "Judah Maccabes", *EJd*, X, 379-380.

[87] Selevki kralı I. Dimitrius zamanında Yahuda ile krallık arasında gerginlik daha da arttı *(MÖ. 162)*. Kral, Haşmonay ayaklanmasını bastırmak için kudretli komutanı Nikanor'u Yahuda'ya gönderdi. Ancak Nikanor Yahuda Makabi karşısında ağır bir hezimete uğradı. Nikanor savaşta öldürüldü. Tarihe "Nikanor Günü" *(13 Adar 161)* olarak geçen bu savaştan sonra Yahuda'nın bağımsızlık umudu iyice artmıştır. Adar 13 günü olayın anısına Yahudiler tarafından bayram ilân edilmiştir. Bkz. Makabelerin Birinci Kitabı 7/26-50.

[88] John Hyrcanus olarak da bilinen Yohanan Horkanus *(MÖ. 135-104)*, Selevkilerin dağılmasından da yararlanarak durumunu güçlendirdi. MÖ. 134-132 yılları arasında VII. Antiyohus Sitedes *(MÖ. 138-129)* ile yaptığı savaşta büyük bir galibiyet kazandı. Antiyohus onu resmen Yahuda kralı tanıdı. MÖ. 129 yılında Selevkilerin yıkılmasından sonra Horkanus, Yahuda'nın tamamının kontrolünü

Hasdiya'nın ölümünden sonra sürgünlerin başına *(oğlu)* Yeşe'ya geçti. *Haham*lar ona yol gösterdi.

O sırada [Filistin'de] aynı zamanda başkâhin olan Yanay b. Yohanan 27 yıl krallık yaptı.[89]

Yanay'ın ölümünden sonra yerine oğlu Aristobulus geçti[90] ve 13 yıl krallık yaptı.

Aristobulus'un öldürülmesiyle boşalan krallık makamına oğlu Antigonus geçti.[91] Antigonus 26 yıl krallık yaptıktan sonra Haşmonay idaresinin 103. yılında öldürüldü.

Antigonus'tan sonra başa Horedos b. Antipater geçti. Haşmonay ailesinin kölesi olan Horedos, efendilerine karşı ayaklandı ve Haşmonay ailesinin bütün fertlerini öldürdü. Horedos 37 yıl hüküm sürdü.[92]

'Ovedya'nın ölümünden sonra yerine oğlu Şema'ya re'sü'l-câlût oldu. *Haham*lar ona yol gösterdi.

ele geçirdi. Bkz. Menahem Stern, "Hyrcanus, John", *EJd*, VIII, 1146-1148; Isaiah Gafni, "Antiochus", *EJd*, III, 73-74; Sharon, s. 61.

[89] Aleksander Yanay. Haşmonay ailesinin, MÖ. 103-76 yılları arasında Yahuda'da hem büyük kohenlik hem de krallık yapan bir üyesidir. Daha fazla bilgi için bkz. Isaiah Gafni, "Yannai, Alexander", *EJd*, III, 440-441.

[90] II. Aristobulus *(ölümü MÖ. 49)*. MÖ. 67-63 yılları arasında krallık yapan II. *Aristobulus Haşmonay ailesinin son bağımsız kralı kabul edilmektedir. Detaylar* için bkz. Abraham Schalit, "Aristobulus, II", *EJd*, III, 440-441.

[91] II. Antigonus. II. Aristobulus'un en küçük oğlu olan Antigonus, 40-37 yılları arasında Yahuda krallığı yapmıştı. Bkz. Abraham Schalit, "Antigonus, II", *EJd*, III, 65-67.

[92] Yahuda'nın özerk ya da yarı-özerk bir vilâyet statüsünden çıkıp monarşik bir devlet görünümü kazanması Hoşmonaylar'a bağlı idarecileri siyasal çevrenin dışına itmişti. O zamana kadar Yahudileri yöneten dinî ve geleneksel kurumlar kralın denetimine geçti. Bununla beraber Haşmonay ailesi daha işin başındayken şiddetli bir iç muhalefetle karşılaştı. Muhalefetin başını Herod çekiyordu. Celile valisi olarak görev yapan Herod'un başına buyruk tasarrufları *Sanedrin* tarafından sorgulanmak istenince isyan edip Roma'nın da yardımıyla Haşmonay ailesinin son kralı Matatya, II. Antigonus'u öldürmüş ve yönetimi ele geçirmişti. Herod'la beraber *(MÖ. 37-10)* Yahuda'ya Roma hakim olmaya başlayacaktır. Bkz. Shimon Applebaum, "Herod, I", *EJd*, VIII, 375, 382-386; Herod dönemi için bkz. Günaltay, s. 380 vd.; Sharon, s. 66-70.

İşte 10 nesil daha.

(Daha sonra) Agripas b. Herodos;[93] ardından da oğlu Monobaz krallık yaptı.[94]

Şema'ya'nın ölümünden sonra sürgünlerin başına oğlu Şehanya geçti. *Haham*lar ona yol gösterdi.

*Ger*ler'in *(ha-Gerim/*הגרים*)* idaresinin[95] 103. yılında –ki, bu yıl *(II.)* Mabed'in inşâsının 440, âlemin yaratılışının 3558. yılına denk gelmektedir- Büyük Mabed Espasiyanus tarafından yıkıldı.

Espasiyanus İsrail'i, Davud ve Yahuda ailesinden pek çok kimseyi Espamya'ya –ki, burası Sıfarad'tır *(İspanya)*- sürdü. Bu tarih aynı zamanda Roma idaresinin Mabed'e hakim olmasının 180, Mabed'in yıkılışının 52. yılına rastlamaktadır.[96]

[93] Prensliği döneminde Claudius'un imparator olmasını savunduğu için İmparator Tiberius tarafından hapsedilen I. Agripa, Claudius'un *(Tiberius Claudius Drusus Nero Germanicus) (MS. 41-54)* imparator olmasından sonra hapisten çıkarıldı ve Yahuda kralı ilân edildi. I. Agripa zamanında *(MÖ. 10-MS. 44)* Yahuda'nın Roma vilâyeti olduğu şeklindeki kararname iptal edilmiş, müstakil bir krallık kabul edilmiştir. Bkz. Günaltay, s. 387; Edna Elazary, "Agrippa I", *EJd*, II, 415-416; Lea Roth, "Claudius", *EJd*, V, 600-601.

[94] Monobaz, Agripa'nın oğlu değildi. I. Agripa'nın yerine Yahuda'ya Roma'dan bir vali *(proküratör)* tayin edildi. Marcus Julius olarak bilinen II. Agripa *(28-92)* ise İmparator Claudius tarafından Chalcis *(Halkis)* eyaletine vali tayin edildi. Bkz. Günaltay, s. 387-388; Schalit, "Agrippa II", *EJd*, II, 417-418; Uriel Rappaport, "Monobaz I and II", *EJd*, XII, 258.

[95] Yahudi olmayanlar. Yahuda'yı hakimiyeti altına alan yabancı milletler. Burada Romalılar kastedilmektedir.

[96] I. Agripa'dan sonraki yıllar, Roma ile Yahuda arasında büyük kopuşun yaşandığı yıllardır. Roma'dan tayin edilen valiler bu kopuşu hızlandırmışlardır. Roma'nın Yahuda valisi *(proküratör)* Feliks *(52-60)* zamanında başlayan huzursuzluk, sonraki valiler özellikle de Florus zamanında *(64-66)* doruğa ulaştı. Yahudilerin bütün hakları kısıtlanırken, ülkedeki yabancılara pek çok imtiyaz tanındı. Baskılara daha fazla dayanamayan Yahudiler Roma'ya isyan etti. Dört yıl süren isyan Neron tarafından görevlendirilen Vespasiyen tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı. Yahudiler katledildi ve Mabed bir daha yapılmamak üzere yerle bir edildi *(9 Av 70)*. Bu tarih Yahudilerin en acılı günü olup yası günümüzde dahi tutulmaktadır. Bkz. Günaltay, s. 388-392; Sharon, s. 74 vd.; Menahem Stern, "Nero", *EJd*, XII, 964-965; Lea Roth, "Felix, Antonius", *EJd*, VI, 1218; a.mlf, "Gessius, Florus", *EJd*, VII, 526-527.

Mabed'in yıkılışının 166. yılında Persler Romalıların üzerine yürüdü.

Şehanya'nın[97] ölümünden sonra sürgünlerin başına oğlu Hizkiya geçti. *Haham*lar ona yol gösterdiler. Hizkiya ölünce Filistin'de Yehoşua ben Nişraf ha-Kohen'e ait olan Giv'at Arbel'de [Arbel Tepesi] şehrin doğusuna gömüldü.

Hizkiya'nın yerine oğlu [Akov] geçti. *Haham*lar ona yol gösterdiler.

(Sonraki re'sü'l-câlût) Natan Ukban öldüğünde –ki, o Sutsitalı Natan'dır [Natan de Sutsita]-[98] sürgünlerin başına oğlu Rav Huna geçti. *Haham*lar ona da yol gösterdiler.

Rav Huna'dan sonra oğlu Nahum sürgünlerin başı oldu. Rav Huna, Rav Hanina, Rav Matana ve Rav Hananel ona müşavirlik yaptılar.

Nahum ölünce yerine Yohanan geçti. *Haham*lar kendisine yol gösterdiler. Rav Hananel, Yohanan'ın özel müşaviri idi.

Yohanan'dan sonra sürgünlerin başı Şafat oldu. Rav Hananel onun da özel müşaviri idi.

Şafat'tan sonra sürgün başı 'Anan oldu.[99] 'Anan'ın özel müşaviri Rav Samuel'di.

Bu sırada Nehardea, gittikçe güçlenen Pisa bar Natsarda[100] tarafından yerle bir edildi.

[97] ha-Bavli, Şehanya'yı Vespasiyen'in çağdaşı olarak vermektedir.

[98] Talmud'ta *(Bâbil Talmudu, Şabat 56b)* Ukban b. Nehemya olarak zikredilen re'sü'l-câlûtun, bu kişi olabileceği belirtilmiştir. Bkz. David Joseph Bornstein, "Nathan de-Zuzita, Resh Galuta", *EJd*, XII, 860-861. Ancak bu re'sü'l-câlûtun 260-270 yıllarında görev yapan I. Natan olduğu da kabul edilmektedir. Bkz. Wilhelm Bacher-M. Seligsohn, "Nathan de-Zuzita, The Exilarch", *JE*, IX, 186.

[99] III. asrın yarısı. 'Anan *(bar Rav)* Nehardea Yeşivası'nın kurucusu Rav Samuel'in öğrencisi idi. Bkz. Zvi Kaplan, "Anan", *EJd*, II, 918-919.

[100] Aslında Papa bar Natsar. Papa ben Natsar'ın Roma'ya tâbi olan Palmir devleti başkanı Odenat ile aynı kişi olduğu belirtilir. Bkz. Hugo Mantel, "Odenathus And Zenobia", *EJd*, XII, 1318-1319. Savaş, İran Kisrası Şapur zamanında

Rav Huna ölünce Filistin'de Hiya Raba'nın yanına defnedildi. Yerine, sürgünlerin başına *haham*ların da tasvibiyle oğlu Natan geçti. Rav Yahuda bar Yehezkiel ve Rav Şeşet, re'sü'l-câlût Natan'ın özel müşavirliğini yaptılar.

Mabed'in yıkılmasından 245 yıl sonra Pers idaresi güçlendi ve Yahuda'yı cezalandırdı.

Natan'ın ölümünden sonra yerine *haham*ların tasvibiyle oğlu Nehemya sürgün başı oldu. Rav Şizbi, re'sü'l-câlût Nehemya'nın özel müşaviri idi.

Nehemya'dan sonra sürgünlerin başına *haham*ların tasvibiyle oğlu 'Akavya geçti. Raba ve Rav Ada 'Akavya'nın özel müşaviri idiler. 'Akavya zamanında Pers kralı [II.] Şabur [241-272] güçlendi ve Aramîler üzerine yürüyerek topraklarını işgal etti.

Sutsitalı Mar Ukban öldüğünde Filistin'e defnedilmiştir. Yerine *haham*ların tasvibiyle kardeşi Huna Mar sürgün başı olmuştu. Abbaye,[101] Rava[102] ve Rav Yosef bar Hama[103] re'sü'l-câlût Huna Mar'ın özel müşaviri idiler. Huna Mar'ın re'sü'l-câlûtluğu sırasında Şabur, Nusaybin üzerine yürüdü ve şehri işgal etti.

(241-272) meydana gelmişti. Roma İmparatoru Valeriyen *(253-260)* tarafından Suriye bölgesi valiliğine atanan Palmirli Odenat'la *(258-267)* Şapur arasında zaman zaman savaşlar yapılmıştır. Nehardea bu savaşlardan 259 yılında yapılan savaşta tahrip edilmişti. Odenat'dan sonra Palmir Devleti daha da güçlenmiş, II. asırda Filistin bölgesine kadar sınırlarını genişletme imkânı bulmuştu. Bkz. Sharon, s. 92; Fr. Buhl, "Tedmür", *İA*, XII/I, 113; Moshe Beer, "Pumbedita", *EJd*, XIII, 1385; Yitzhak Dov Gilat, "Nehardea", *EJd*, XII, 934-935. Palmirliler Devleti için bkz. Neşet Çağatay, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, Ankara 1989, s. 47-60.

[101] Abbaye *(278-338)* Pumbedita Yeşivası başkanlığı yapmıştır. Hayatı hakkında detaylar için bkz. Ephraim Elimelech Urbach, "Abbaye", *EJd*, II, 44-45.

[102] Asıl adı Rav Abba olan Rava, hocası Abbaye'den sonra ölümüne kadar *(352)* Pumbedita başkanlığı yapmıştır. Bkz. Moshe Beer, "Rava-Amora", *EJd*, XIII, 1579-1581.

[103] Yosef bar Hama, Rava'nın babası idi. Yosef 338 yılında Mahoza'da bir yeşiva kurmuştu. Bkz. M. Seligsohn, "Mahoza", *JE*, VIII, 261; Moshe Beer, "Rava-Amora", *EJd*, XIII, 1579-1581.

Huna Mar ölünce yerine *hahamların* tasvibiyle kardeşi Mar Ukba geçti. Re'sü'l-câlût Ukba'nın özel müşaviri Rav Hananel'di.

Mar Ukba ölünce yerine kardeşinin oğlu Abba, re'sü'l-câlût oldu. Raba ve Rabina, Abba'nın özel müşaviri idiler.

Mabed'in yıkılmasından 416 yıl sonra [Yahudi] dünya[sı] hükümdarsız kaldı.

Abba'nın ölümünden sonra sürgünlerin başına kardeşi Mar Kahana geçti. Mar Kahana'nın özel müşaviri Rav Safra idi.

Mar Kahana ölünce yerine kardeşi Rav Safra geçti. Rav Safra'nın özel müşaviri ise Daftalı Rav Aha idi.

Mar Zutra ölünce yerine oğlu Kahana sürgün başı oldu. Kahana'nın özel müşaviri Rabina idi.

Rav Kahana ölünce Daftalı Aha'nın kardeşi Rav Huna Mar sürgünlerin başı oldu. Huna Mar'ın özel müşaviri ise Rav Hanilay idi.

Rav Huna'dan sonra amcası Bar Rav Kahana geçti. Rav Mari ve Mar Hanina Raba onun özel müşavirleri idiler.

Re'sü'l-câlût Rav Huna'nın hanımı yeşiva başkanı (riş metivta) Mar Rav Hanina'nın kızı idi. Rav Hanina büyük bir din adamı idi. Re'sü'l-câlûtluk (mahkemesinin) dayanı (yargıç) olacaktı; ancak onun mahkemede yargıçlık yapmasına müsaade etmediler. Hakkında re'sü'l-câlûta yalan yanlış bilgi verdiler. Kendisine kötülük yaptılar. Zavallının saçını başını yoldular. Yapılanlara çok üzülen yeşiva başkanı Rav Hanina sinagoga giderek tencereler dolusu gözyaşı döktü; sonra da onları içti [?].

[Bedduası üzerine] Re'sü'l-câlûtluk ailesi vebaya yakalandı. Bir gece içerisinde ailenin tamamı hastalıktan öldü. Aileden sadece ana rahmindeki Mar Zutra kalmıştı.

Rav Hanina bir gece rüyasında sedir ormanına girdiğini, eline bir balta alarak ormandaki bütün ağaçları kestiğini, sonunda bir ağacın altında küçük bir fidanın kaldığını görünce onu da kesmek için baltayı kaldırdığı sırada aniden kızıl saçlı, yaşlı bir adamın önüne dikilerek ona şöyle dediğini gördü: "Ben İsrail kralı Davud'um. Bu bahçe de benimdir. Sana ne oluyor ki hepsini öldürü(kesi)yorsun." Rav Hanina rüyasında Davud'un yüzüne vurarak suratını arkaya çevirdiğini gördü.

(Hanina uykudan uyanınca) hahamlar ona Davud ailesinden sadece (re'sü'l-câlûtun) hamile bir kızının kaldığını söylediler. Kızın doğum yapmasını (sabırsızlıkla) beklediler.

Kız doğum yapınca Rav Hanina'nın suratı eski şekline döndü. Çocuk büyüyünce onu annesinden aldılar ve kendisine Tevrat (Tora) eğitimi verdiler.

O dönemde (Rav) Pahra adında bir adam vardı. Rav Pahra Davud ailesinden kimsenin kalmadığını görünce (Sasanî) kral(ın)a[104] rüşvet vererek kendisini re'sü'l-câlût tayin ettirdi.

Mar Zutra[105] 15 yaşına[106] girdiğinde yeşiva başkanı ile birlikte krala gittiler. Cemaat başkanlığını (nesiut) Mar Pahra'nın elinden aldılar.

Mar Pahra, burnuna bir karasinek girmesi sonucu öldü. Davud ailesinin mührünün karasinek olmasının sebebi budur.

Mar Zutra 20 yıl re'sü'l-câlûtluk yaptı. Rav Hananya, Rav Hama ve Rav Yitshak onun dinî müşaviri idiler.

Onun zamanında yeşiva başkanı Rav Yitshak öldürüldü. Rav Yitshak'ın öldürüldüğü gün Mar Zutra (Sasanîlere karşı) savaşmak

[104] Kisra Kubad *(veya Kavâd) (488-531).*

[105] II. Mar Zutra *(496-520).* 512-521 yılları arasında re'sü'l-câlûtluk yapmıştı. Detaylar için bkz. "Zutra, Mar", *EJd*, XVI, 1244-1245.

[106] Metinde "*sameh-vav*" (סו), yani "66 yaş" ibaresi vardır. Kroniğin bir başka yazmasında ise "*tet-vav*" (טו) ibaresi geçmektedir. "15" yaş manasına gelen bu ibare metnin akışına daha uygun düşmektedir.

üzere yola çıktı. Bir ateş sütunu ona yol göstermişti.[107] *Mar Zutra'ya dört yüz savaşçı iştirak etti. Bunlar Perslerle savaştılar.*

Mar Zutra [bağımsızlığını ilân edip] yedi yıl [boyunca] vergileri topladı. Yedi yılın sonunda Mar Zutra'nın yanındaki halk günah işledi. Neseh şarabı (yayin neseh) içmeleri yanında başka suçlar da irtikap ettiler. Bunun üzerine onların önünden giden bulut kayboldu.[108]

Persler Re'sü'l-câlût Mar Zutra ve yeşiva başkanını yakaladılar ve Mahoza köprüsünde astılar.[109]

Mar Zutra'nın idam edildiği gün bir oğlu dünyaya geldi. Oğluna babasının, yani Mar Zutra'nın[110] *adını verdiler.*

Bu olaydan sonra Davud ailesi 30 yıl boyunca kaçtı. (III. Mar Zutra'dan sonra re'sü'l-câlût olan) Ahunay ortaya çıkamadı; hep gizlendi.

Rav Nehilay'ın amcası Rav Mar Giza (ise Bâbil'den kaçmış) Tsova Nehri'ne[111] *[Halep'e] yerleşmişti.*

[107] Yani o, ilahî rehberliğin ışığında savaşa gitti. Yahudi anlayışında ateş, ilahî tecelliyi sembolize eder. Tanrı, İbrahim'le ahit yaparken *(Tekvin 15/17)*, Musa'ya vahyederken *(Çıkış 3/2)* hep ateşi kullanmıştır. Mısır'dan çıkışta da İsrailoğulları'na geceleyin ateş rehberlik etmişti *(Çıkış 13/21)*.

[108] Yani ondan ilahî koruma kaldırıldı. Ateş gibi, bulut da Tanrı'nın İsrailoğulları'nı himaye ve muhafaza alametlerinden biriydi. Mısır'dan çıkışta İsrailoğulları bir bulutla korunmuş ve gündüzleyin yollarını hep bu bulutun sayesinde bulmuşlardı *(Çıkış 13/21-22)*. Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. David L. Lieber, "Pillar of Cloud and Pillar of Fire", *EJd*, XIII, 523-524.

[109] Re'sü'l-câlût Kisra Kubad *(veya Kavâd)* zamanında *(488-531)* idam edilmişti. Bkz. Morris Jastrow ve dğr., "Babylonia", *JE*, II, 411. Mahoza, Dicle nehri kenarında Dicle ile Fırat'ın birleştiği noktaya bağlanan kollardan birinin üzerinde kurulmuş bir şehirdi. Şehir Yahudileri ticaret ve tarım sayesinde oldukça zenginleşmişti. 259 yılında Nehardea ve yeşivası tahrip edildikten sonra şehir Yahudilerinin çoğu Mahoza'ya taşındı. 338 yılında burada da bir yeşiva kurulduğu belirtilir. 363 yılında Roma İmparatoru Julian *(361-363)* tarafından yıkılan Mahoza, imparatorun ölümüyle Romalıların çekilmesinden sonra İranlılar tarafından tekrar imâr edilmiştir. Yahudiler İslamî döneme kadar şehirdeki varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bkz. Morris Jastrow ve dğr., "Babylonia", *JE*, II, 406; M. Seligsohn, "Mahoza", *JE*, VIII, 261; Moshe Beer, "Mahoza", *EJd*, XI, 729-730.

[110] III. Mar Zutra *(VI. asır)*.

[111] Halep, Yahudi literatüründe *Aram Tsova* olarak isimlendirilirdi. Bkz. Elkan N. Adler, "Aleppo", *JE*, I, 338; Eliyahu Ashtor, "Aleppo", *EJd*, II, 562 vd.

Mar Zutra'nın oğlu Mar Zutra ise yaratılışın 4280, Mabed'in yıkılışının 452. yılında[112] *Filistin'e göç etti ('aliya). (Filistin Yeşivası'nda önce) reş pirke, daha sonra da Sanedrin başkanı oldu.*[113]

Mabed'in yıkılmasının 452. yılında –ki bu yıl aynı zamanda dünyanın yaratılışının 4280. yılına tekabül etmektedir- Filistin'e göç etti ve *Sanedrin* başkanı oldu.

Daha sonra yerine sırasıyla Rav Gorya ve oğlu Mar Zutra re'sü'l-câlût oldular.

Mar Zutra'dan sonra oğlu Rav Ya'kov; Rav Ya'kov'dan sonra oğlu Rav Migas; Rav Migas'tan sonra oğlu Rav Nehemya; Rav Nehemya'dan sonra da yerine oğlu Avdimi sürgünleri idare etmiştir.

Buraya kadar *(İsrailoğulları'nı yöneten)* 87 nesil isimleriyle birlikte sıralanmıştır.

Rav Abay'ın, Rav Ya'kov isimli bir oğlu olmuştur. Rav Ya'kov'un da Ribi Finhas ve Ribi 'Azarya isminde çocukları doğmuştur. Rav Finhas'ın da Rav Hatsiv isimli bir oğlu vardı.

İşte 89 nesil.

Seder 'Olam Zuta'nın Sonu

B.

Bâbil'de Re'sü'l-câlût Ailesi:

Davud, yaratılışın 2848. yılında kral oldu ve 40 yıl krallık yaptı. Davud zamanında Aviyatar başkâhin;[114] Natan ve Gad da nebi idiler.

[112] Miladi 520.

[113] İtalik olarak verdiğimiz bu kısım Aramice yazılmıştır. Bu kısmın tercümesinde yardımını esirgemeyen Türkiye Hahambaşılığı Dinî Kurul *(Bet din)* üyesi Rav Yeuda Adoni Bey'e teşekkür ederim.

[114] Aviyatar, Süleyman tarafından baş kâhinlikten uzaklaştırılmıştır. Bkz. I. Krallar 2/27.

Süleyman, yaratılışın [2]924. yılında kral oldu. [2]924 yılında Mabed'i inşâ etmeye başladı; [2]935 yılında da Mabed'i tamamladı. Süleyman da 40 yıl krallık yaptı.[115] Süleyman zamanında Tsadok başkâhin; Yonatan, İddo ve Şilonlu Ahiya[116] nebi idi.

Süleyman'dan sonra yerine oğlu Rehov'am kral oldu ve 17 yıl krallık yaptı.[117] Rehov'am zamanında Ahima'ets[118] başkâhin; Şema'ya ve İddo nebi idi.

Rehov'am'dan sonra oğlu Aviya kral oldu ve 3 yıl krallık yaptı. Aviya zamanında 'Azarya başkâhin; İddo da nebi idi.

Aviya'dan sonra oğlu Asa kral oldu ve 48 yıl krallık yaptı. Asa zamanında Yehoram başkâhin; 'Azarya ben İddo, Hanani ha-Roe ve Yehu ben Hanani[119] nebi idiler.

Asa'dan sonra oğlu Yehoşafat kral oldu ve 25 yıl krallık yaptı. Onun zamanında Yeohaz başkâhin; Yehu ben Hanani, Ovedya, Mika, Yehezkiel ben Zeharya ve El'azer ben *(Dodohu)* nebi idiler.

Yehoşafat'tan sonra oğlu Yoram *(ya da Yehoram)* kral oldu ve 8 yıl krallık yaptı. Yoram zamanında başkâhin Yehoyada' idi. Nebi Eliyahu'nun ona yazdığı mektup *(Eliyahu'nun dünyadan)* ayrılmasından sonra kendisine *(Yehoyada')* ulaşmıştır.

Yoram'dan sonra oğlu Ahaziya kral oldu ve bir yıl krallık yaptı. Ahaziya zamanında Yehoşua' başkâhin, Elişa da nebi idi.

[115] I. Krallar 11/42; II. Tarihler 9/30.
[116] I. Samuel 14/3; I. Krallar 11/29; 12/15; 14/4.
[117] I. Krallar 11/43.
[118] Ahima'ets, Tsadok Kohen'in oğlu idi. Bkz. II. Samuel 15/36.
[119] I. Krallar 16/1; 16/17.

Ahaziya'dan sonra annesi Atalya *(isyan ederek)* başa geçti ve 5 yıl hükümdarlık yaptı. Atalya, yönetimi sırasında *(Ahaziya'nın oğlu)* Yehoaş dışında hanedan ailesine mensup herkesi katletti. *(Yehoaş, Ahaziya'nın kız kardeşi Yehoşeba tarafından)* Rabbin evinde gizlendi. Atalya *(daha sonra)* öldürüldü; yerine Yehoaş krallığa getirildi.

Yehoaş *(veya Yoaş)* 40 yıl krallık yaptı. Yehoaş zamanında Yehoyada' ve Pedaya başkâhin; Zeharya ben Yehoyada' Kohen de nebi idi. *(Zeharya)* öldürüleceğinde *"Tanrı bunu görsün ve (sizden) bunun hesabını sorsun"* şeklinde beddua etmişti.[120]

Yehoaş'ın yerine oğlu Amatsya kral oldu ve 29 yıl krallık yaptı. Amatsya'nın krallığı sırasında Tsedekiya başkâhin; kardeşi Amots da nebi idi.

(Oziya 52 yıl krallık yaptı; krallığın 15 yılı babasının hükümdarlığı sırasında idi. Onun döneminde Yoel başkâhin); Hoşe'a, Amos ve Yeşe'ya nebi idiler.

Oziya'dan *(veya Azarya)* sonra oğlu Yotam kral oldu. *(Yotam)* başkâhindi. Onun zamanında Hoşe'a, Yeşe'ya, Amos ve Moreşetli Mika nebi idiler.

Yotam'dan sonra yerine oğlu Ahaz kral oldu ve 16 yıl krallık yaptı. Ahaz zamanında Oriya başkâhin; Hoşe'a, Yeşe'ya, Mika, Amos ve Oded nebi idiler.

Ahaz'dan sonra oğlu Hizkiya kral oldu ve 29 yıl krallık yaptı. Hizkiya zamanında Neriya başkâhin; Hoşe'a, Yeşe'ya ve Mika nebi idi.

Hizkiya'dan sonra yerine oğlu Menaşe geçti ve 55 yıl krallık yaptı. Menaşe zamanında Hoşe'a başkâhin; Yoel, Habakuk ve Nahum nebi idiler.

[120] II. Krallar 12/20; II. Tarihler 24/22.

Menaşe'den sonra yerine oğlu Amon geçti ve 3 yıl krallık yaptı. Amon zamanında Şalom başkâhin; Hoziya da nebi idi.

Amon'dan sonra oğlu Yeoşiya kral oldu ve 31 yıl krallık yaptı. Yeoşiya zamanında Hilkiya başkâhin; Tsefanya, Yeremya ve Hulda nebi idi.[121]

Yeoşiya'dan sonra oğlu Yehoyakim kral oldu ve 11 yıl krallık yaptı. Yehoyakim zamanında *('Azarya başkâhin; Yeremya ve Hulda nebi idi. Yehoyakim kral oldu ve 'Azarya başkâhin;)* Yeremya ve Oriya nebi idi.

Buraya kadar *(Yahuda'nın)* 18 kralı *(verilmiştir)*.

(Daha sonra) soyun başı olan Yehoyakin hükümdar olduğunda 18 yaşındaydı. Yehoyakin'in hükümdarlığı, Buhtunnasr'ın hükümdarlığının 8. yılına rastlar. 3 ay 10 gün hükümdarlık yaptıktan sonra Buhtunnasr tarafından Bâbil'e sürüldü.

Yehoyakin Buhtunnasr'ın ölümüne kadar 37 yıl hapiste kaldı. Evlenmesine müsaade edilmedi. İyi hali dolayısıyla 55 yaşında iken hapisten çıkarıldı.

Yehoyakin'in hayırlı evlatları oldu. Evil Merodak, Yehoyakin'in krallığını bütün krallara karşı yüceltti. Sürgünde Davud hanedanının zürriyetinden Yehoyakin'den başka kimse kalmadı. Yehoyakin'den sonra sürgünlerin başına oğlu Şealtiel geçti.

Bâbil Krallığı'nın nihayetine doğru Mabed'in yıkılmasından 52 yıl sonra Koreş hükümdar oldu. Bâbil Krallığı'nın 70. yılında Şealtiel öldü. Şealtiel'in oğlu Zerubavel kral olduğunda Yahuda azaldı. O yıl Zerubavel, başkâhin Yehotsadak

[121] ha-Bavli yukarıda Yeremya Peygamber zamanında 3 ay krallık yapan Yehoahaz'dan *(II. Tarihler 36/1-2; II. Krallar 23/31; 23/34)* burada tekrar bahsetmemiştir. Yehoahaz, Firavun Neko tarafından göreve getirilişinden üç ay sonra Mısır'a sürülmüştü *(MÖ. 609 yazı)*.

oğlu Yeşu ile Hagay, Zeharya ve İddo isimli nebiler Kudüs'e göç ettiler. Bu esnada Kral Ahoşveroş, Pers idaresinin 18. yılına kadar Mabed'in *(Bet ha-Mikdaş)* inşâsına izin vermedi. Mabed, Zerubavel tarafından ancak *(Pers kralı)* Darius ben Ester'in hükümdarlığının ikinci, Mabed'in yıkılışının 70. yılında inşâ edilebilmiştir. Daha sonra Kâtip Ezra ve sürgünler Kudüs'e göç ettiler. Zerubavel Bâbil'e tekrar döndü ve orada öldü.

Zerubavel'den sonra sürgünlerin başına oğlu Meşulam geçti. Meşulam'ın re'sü'l-câlûtluğu esnasında Yunan hakimiyeti başladı. Yunan hakimiyeti sırasında İsrail'de nübüvvet sona erdi. Nübüvvetin sona erdiği tarih, yaratılışın 3448. yılına rastlar.[122] Hagay, Zeharya ve Malaki bu dönemde öldüler.

Makedonyalı İskender 12 yıl krallık yaptı. İskender'den sonra dört kötü *(mamzerim)* kral hüküm sürdü.

Meşulam'dan sonra sürgünleri oğlu Berahya yönetti. Berahya, Tevrat'ı Yunancaya tercüme ettiren Kral [P]tolemi ile Antakya'yı inşâ ettiren Antiyohus zamanında görev yapmıştır.

Berahya'dan sonra sürgünlerin başına oğlu Hasdiya geçti. Onun zamanında Yunan kralı Nikanor'du.

Haşmonay ailesinin idaresi II. Mabed'in inşâsının 212. yılına rastlar:

Matatya 1 yıl; oğlu Yahuda [Makabi] 6 yıl *(ve kardeşi Yonatan 6 yıl)*, kardeşi Şim'on 18 yıl, Şim'on'un ölümünden sonra I. Horkanus olarak bilinen oğlu Yohanan 16 yıl krallık yaptılar. *(Bu süreye kadar)* Haşmonay ailesi *(Yahudileri)* 47 yıl süreyle yönettiler.

[122] Yukarıda nübüvvetin kesildiği tarih 3404 olarak verilmişti.

Re'sü'l-câlût Hasdiya ölünce yerine oğlu Yeşe'ya geçti. O sırada başta Haşmonay ailesinden Horkanus olarak isimlendirilen Yanay vardı. Aleksander olarak da isimlendirilen Yanay, 37 yıl krallık yapmıştır.

Yeşe'ya'dan sonra sürgünlerin başına Ovedya geçti. Onun zamanında Yanay öldü ve yerine oğlu [II.] Aristobulus geçti. Aristobulus 10 yıl krallık yaptıktan sonra öldürüldü. Bu dönemle ilgili olarak Talmud'ta Haşmonay krallarının peş peşe geldikleri ifade edilir.

Aristobulus'tan sonra yerine oğlu [II.] Antigonus kral oldu ve 10 yıl krallık yaptı. Antigonus, kölesi Herodos ben Agripas tarafından öldürüldü. Efendisinin bütün ailesini ortadan kaldıran Herodos, 37 yıl süreyle krallık yaptı.

Re'sü'l-câlût Ovedya ölünce sürgünlerin başına oğlu Şema'ya geçti. Haşmonay ailesi ile ilgili bir kabul de onların 103 yıl hükümran olduğudur:

Yohanan b. Şim'on ben Matatya 37 yıl; Yanay ben Yohanan 27 yıl; oğlu Aristobulus 10 yıl krallık yaptıktan sonra öldürüldü. Aristobulus oğlu Antigonus 27 yıl. Herodos'un ardından oğlu Agripas krallık yapmıştır. Agripas'tan sonra yerine oğlu Monobaz kral oldu. Her ne kadar Talmud'ta Monobaz'dan Haşmonay ailesinden dindar bir kral, annesi Helena'dan sofu bir kadın olarak bahsedilse de,[123] bu bilgi doğru değildir.

Agripas'ın krallığı sırasında re'sü'l-câlût Şema'ya öldü.

Şema'ya'dan sonra sürgünlerin başına oğlu Şehanya geçti. Kral Yehoyakin'in onuncu göbekten torunu olan Şehanya'nın re'sü'l-câlûtluğu, II. Mabed'in yıkılışından sonra, yaratılışın 3828. yılına rastlar. Bu yıl aynı zamanda Edomilerin

[123] ha-Bavli'nin Monobaz'la ilgili kasdettiği Talmud pasajları Nida 17a ile Baba Batra 11a olmalıdır.

idaresinin 180, Mabed'in tamamen yıkılışının 52. yılıdır. Şehanya'nın re'sü'l-câlûtluğunu Mabed'in yıkılışının 72. yılında olduğunu kabul edenler de vardır.

Re'sü'l-câlûtlara dönecek olursak;

Şehanya öldükten sonra oğlu Hizkiya re'sü'l-câlût oldu. Hizkiya öldüğünde Filistin'de Giv'at Arbel'in *(Arbel Tepesi)* doğusuna defnedildi. Yerine oğlu 'Akov; 'Akov'dan sonra ise yerine onun oğlu Nahum re'sü'l-câlût oldu. Nahum'un *hahamları* şunlardı: Rav Huna, Rav Heyna, Rav Matana ve Rav Hananel.

Nahum ölünce yerine kardeşi *(Ben 'Akov)* Yohanan geçti. Yohanan'ın dinî müşaviri Rav Hananel'di.

Yohanan'dan sonra yerine oğlu Şafat, Şafat'tan sonra ise yerine oğlu 'Anan, re'sü'l-câlût oldu. 'Anan, öldüğünde Natan annesinin vesayetinde kaldı. Bu Natan, re'sü'l-câlût Sutsitalı Natan'dır *(Natan de-Sutsita)*.

Natan'dan sonra oğlu Rav Huna re'sü'l-câlût oldu. Rav ve Samuel, Huna'nın dinî müşaviri idi. Rav Huna, Rav zamanında öldü ve Filistin'de Hiyya Raba'nın yanına defnedildi.

Huna'dan sonra oğlu Natan re'sü'l-câlût oldu. Rav Yahuda ve Rav Şeşet Natan'ın dinî müşaviri idiler.

Natan'dan sonra Rav Nehemya re'sü'l-câlût oldu. Nehemya'nın dinî müşaviri Rav Şizbi idi.

Nehemya'dan sonra oğlu Rav 'Akavya re'sü'l-câlût oldu. Re'sü'l-câlût Nehemya zamanında -ki bu tarih Mabed'in yıkılışının 285. yılına rastlamaktadır- Persler, İsrail'i imha kararı aldılar. Raba ve Rav Adda re'sü'l-câlût 'Akavya'nın dinî müşaviri idiler. 'Akavya zamanında Persler Nusaybin üzerine yürüdüler ve işgal ettiler.

Sutsitalı Mar Ukba öldüğünde Filistin'e gömüldü.

Ukba'dan sonra kardeşi Huna Mar re'sü'l-câlût oldu. Avi ve Raba onun müşaviri idiler. Huna Mar zamanında *(Pers kralı)* Şabur Nusaybin üzerine yürüdü ve işgal etti.

Huna Mar'ın ölümünden sonra yerine kardeşi Ukba re'sü'l-câlût oldu. Ukba'nın dinî müşaviri Rav Hanina idi.

Mabed'in yıkılışının 416. yılında [Yahudi] dünya[sı] hükümdarsız kaldı.

Abba ölünce yerine oğlu Natan re'sü'l-câlût oldu. Rav Aha ve Rav Haviva re'sü'l-câlût Natan'ın dinî müşaviri idiler.

Natan'dan sonra yerine *hahamı* Mar Kahana re'sü'l-câlût oldu.

Mar Kahana'dan sonra oğlu Rav Huna re'sü'l-câlût oldu. Rav Huna'nın dinî müşaviri Rav Ahay'dı.

Mar Huna'dan sonra kardeşi Mar Zutra re'sü'l-câlût oldu.[124] Mar Zutra'nın dinî müşaviri Daftalı Mar Aha idi.

Mar Zutra'nın ölümünden sonra oğlu Kahana re'sü'l-câlût oldu. Re'sü'l-câlût Kahana'nın dinî müşaviri Rabina idi.

Rav Kahana'dan sonra yerine amcası Rav Huna re'sü'l-câlût oldu. Rav Mari ve Rav Hananya Raba, re'sü'l-câlût Rav Huna'nın dinî müşaviri idiler.

Re'sü'l-câlût Rav Huna'nın hanımı yeşiva başkanı Mar Rav Hanina'nın kızı idi. Rav Hanina büyük bir âlimdi. *(Bir başka)* Rav Hanina'nın yerine re'sü'l-câlûtluk *(mahkemesinin) dayanı* oldu; ancak onun mahkemede yargıçlık yapmasına müsaade etmediler. Hakkında re'sü'l-câlûta yalan yanlış bilgi verdiler. Kendisine büyük kötülük yaptılar. Zavallı ihtiyarın saçını başını yoldular.

[124] I. Mar Zutra *(ö. 414)*. 401-409 yılları arasında re'sü'l-câlûtluk yapmıştır. Yahudi tarihinde bu re'sü'l-câlût sofuluğu ile meşhur olmuştur. Detaylar için bkz. "Zutra, Mar", *EJd*, XVI, 1244-1245.

Yapılanlara çok üzülen yeşiva başkanı Rav Hanina ulu sinagoga *(kenişata raba)* gitti; tencere dolusu gözyaşı döktü; sonra da onu içti.

[Bedduası üzerine] Re'sü'l-câlûtun ailesi vebaya yakalandı. Bir gece içerisinde ailenin tamamı hastalıktan öldü. Aileden sadece ana rahmindeki Mar Zutra kalmıştı.

Rav Hanina o gece rüyasında sedir ormanına girdiğini, eline bir balta alarak ormandaki bütün ağaçları kestiğini, kesim sonunda bir ağacın altında küçük bir fidanın kaldığını görünce onu da kesmek için baltayı kaldırdığı sırada aniden kızıl saçlı, yaşlı bir adamın önüne dikilerek ona şöyle dediğini gördü: "*Ben İsrail kralı Davud'um. Bu bahçe de benimdir. Sana ne oluyor ki hepsini öldürü(kesi)yorsun.*" Daha sonra Davud, Hanina'nın yüzüne öyle bir vurdu ki, suratını arkaya çevirdi.

*(Hanina uykudan uyanınca) haham*lar ona Davud ailesinden sadece *(re'sü'l-câlûtun)* hamile bir kızının kaldığını söylediler. Kızın doğum yapmasını *(sabırsızlıkla)* beklediler.

Kız doğum yapınca Rav Hanina'nın suratı eski şekline döndü. Çocuk büyüyünce onu annesinden aldılar; kendisine Tevrat *(Tora)* eğitimi verdiler.

O dönemde *(Rav)* Pahra adında bir adam vardı. Rav Pahra Davud ailesinden kimsenin kalmadığını görünce *(Sasanî)* kral*(ın)*a rüşvet vererek kendisini re'sü'l-câlût tayin ettirdi.

Mar Zutra 15 yaşına girdiğinde o ve yeşiva başkanı krala gittiler ve cemaat başkanlığını *(nesiut)* Mar Pahra'nın elinden aldılar.

Mar Pahra, burnuna bir karasinek girmesi sonucu öldü. Davud ailesinin mührünün karasinek olmasının sebebi budur.

Mar Zutra 20 yıl re'sü'l-câlûtluk yaptı. Rav Hananya, Rav Hama ve Rav Yitshak onun dinî müşaviri idiler. Onun zamanında yeşiva başkanı Rav Yitshak öldürüldü. Rav Yitshak'ın öldürüldüğü gün Mar Zutra [Perslere karşı] savaşmak üzere yola çıktı. Bir ateş sütunu ona yol gösterdi. Mar Zutra'ya dört yüz cengâver iştirak etti. Bunlar Perslerle savaştılar.

Mar Zutra yedi yıl vergileri topladı. Yedi yılın sonunda Mar Zutra'nın yanındaki halk günah işledi. *Yayin neseh* içtiler [Tanrı'ya asi oldular]. Başka suçlar da irtikap ettiler. Bunun üzerine kendilerine rehberlik eden bulut kayboldu.

Persler Re'sü'l-câlût Mar Zutra ve yeşiva başkanını yakaladılar. Mahoza köprüsünde astılar. Mar Zutra'nın idam edildiği gün bir oğlu dünyaya geldi. Oğluna babasının, yani Mar Zutra'nın[125] adını verdiler.

Bu olaydan sonra Davud ailesi 30 yıl boyunca kaçtı. *(III. Mar Zutra'dan sonra re'sü'l-câlût olan)* Ahunay ortaya çıkamadı; hep gizlendi.

Rav Nehilay'ın amcası Rav Mar Giza *(Bâbil'den kaçarak)* Tsova Nehri'ne [Halep'e] yerleşti.

Mar Zutra'nın oğlu Mar Zutra ise yaratılışın 4280, Mabed'in yıkılışının 452. yılında[126] Filistin'e *(Erets Yisrael)* göç etti *('aliya). (Filistin Yeşivası'nda önce) reş pirke*, daha sonra da *Sanedrin* başkanı oldu.

Daha sonra sırasıyla Rav Gorya, onun oğlu Mar Zutra, onun oğlu Mar Ya'kov, onun oğlu Rav Şema'ya, onun oğlu Rav Nina, onun oğlu Rav Migas, onun oğlu Rav Misa, onun oğlu Rav Nehemya ve onun oğlu Rav Avdimi re'sü'l-câlûtluk yaptılar.

[125] III. Mar Zutra *(VI. asır)*.
[126] Miladi 520.

Rav Avdimi'nin Rav Ya'kov ve Rav Finhas adında iki oğlu vardı. Rav Ya'kov'un ise Rav Hatsov adında bir oğlu olmuştu.

Kral Yehoyakin'den sonra sürgün İsrailoğulları'nı yöneten 43 re'sü'l-câlût bunlardır.

C.

Dünyanın Âdem'den Rav Sa'diya -ruhu şâd olsun- ile mücadele eden re'sü'l-câlût David ben Zakkay'a gelinceye kadar ki kısa tarihi bu şekildedir.

Sura yeşivası bazı yönleriyle Pumbedita'dan üstündü.

Âdem, Şit, Enoş, Kaynen, Mahalel, Yared, Hanoh, Metuşelah, Lameh, Nuh ve Arpahşad.

Şelah, Eber, Peleg, Re'u, Serug, Nahor, Terah, Avraham, Yitshak ve Ya'kov.

Yahuda, Perets, Hatsron, Ram, Aminadav, Nahşon, Salmon, Bo'az, Oved, Yişay.

David, Şlomo, Rehov'am, Aviya, Asa, Yehoşafat, Yoram, Ahaziya, Atalya, Yehoaş, Amatsya, Oziya, Yotam, Ahaz, Hizkiya, Menaşe, Amon, Yeoşiya, Yehoahaz, Yehoyakim ve Yehoyakin.

Nehemya, Meşulam, Hananya, Berahya, Hasdiya, Yeşe'ya, Ovedya, Şehanya, Şema'ya, Hizkiya, Yohanan, Şafat, 'Anan, Natan de Sutsita *(Huna)*, Natan, Nehemya, Ukba, Abba bar Huna, Natan Mar Zutra, Marimar Kahana, Huna Mar Zutra, Huna Mar Kafnay, Bostanay, Hasday, Re'sü'l-câlût Şlomo ve *alu*fumuz[127] Rabbi Sa'diya (Feyyûmî[128] -ruhu şâd olsun) ile mücadele eden re'sü'l-câlût David ben Zakkay.

[127] Yeşivalarda yeşiva başkanının huzurunda, ilk sırada oturan din adamlarına "*aluf*" adı verilmekteydi.

[128] Feyyûm, Yukarı Mısır'da Kahire'nin güney batısında tarihî bir şehirdir. Şehirdeki Yahudi varlığı çok eski zamanlara, Firavunlar dönemine dayanmaktadır. Yahudiler tarafından "*Pitom*" olarak isimlendirilen Feyyûm'da Yahudi sey-

Sura Yeşivası'nın Pumbedita'ya üstün olduğu yönler şunlardır:

Başlangıçta, *Tanaim*'in sonuncusu olan Rav zamanı ile *Amoraim* döneminin başlangıcında Bâbil'de herhangi bir yeşiva yoktu; sadece *nasi*ler vardı. Bunlar eskiden "*reş sidre*" olarak isimlendirilirdi. Bâbil'de "*reş sidre*" olarak isimlendirilenlerin ilki Abba Ariha olarak da bilinen Rav'dır.[129]

Rav'ın ölümünden sonra Bâbil'de Filistin geleneği üzerine *(Dereh Erets Yisrael)* bir yeşiva inşâ edilmiştir ki, bu yeşiva Sura idi. Rav Huna Sura'da kırk yıl idarecilik yaptı. Rav Huna Bâbil'deki yeşiva başkanlarının ilkidir.[130]

Rav Huna'dan sonra yeşivanın başına Hisda[131] geçti. Hisda on yıl yeşiva başkanlığı yaptı.

Rav Hisda'nın Sura başkanlığının sonlarına doğru Rava Bar Nehemya Pumbedita'da bir yeşiva kurdu *(O günden itibaren Pumbedita yeşivası da faaliyet göstermeye başlamıştır)*. Pumbedita da sürgünlerin kurduğu bir yeşivadır.[132]

yah Tudelalı Benjamin'in *(XII. asır)* ifadesine göre 200 Yahudi aile yaşamaktaydı. Bkz. *Tudelalı Benjamin*, s. 84; J.F. McLaughlin, "Pithom", *JE*, X, 63.

[129] M. III. asır. Sura Yeşivası'nın kurucusu olan Abba ben Avihu, boyunun uzunluğundan dolayı "Uzun" manasına gelen "*Ariha*" olarak şöhret bulmuştur. Aslen Filistinli olan Abba Ariha, Bâbil'e göç etmiş, yeşivanın tesisine kadar pazarlarda müfettişlik yapmıştı. 219 yılında görevinden ayrılarak yeşivayı tesis etmişti. Abba, yeşivanın kurulmasından kısa bir süre sonra ölmüştür. Bkz. Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, s. 138; Moshe Beer, "Rava-Amora", *EJd*, XIII, 1579-1581.

[130] Huna *(216-296)*, Rav'ın en zeki ve gayretli öğrencilerinden biri idi. Rav tarafından kurulan Sura Yeşivası'nı kurumsallaştıran kimse Huna'dır. Hukukun temizlikle ilgili konularında yetkin olduğu belirtilen Huna zamanına kadar "*Sidre*" olarak isimlendirilen yeşiva, onun zamanından itibaren Aramice "*Metivta*" olarak isimlendirilmeye başlamıştır. Bkz. Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, s.83.

[131] Rav Hisda *(217-309)*. Rav Hisda zamanında Sura gerilemiştir. Bu gerilemede Pumbedita'nın güçlenmesi de etkili olmuştur. Bkz. Moshe Nahum Zobel, "Ashi", *EJd*, III, 709. Hisda'nın hayatı hakkında bkz. Harry Freedman, "Hisda", *EJd*, VIII, 531-532.

[132] Pumbedita Yeşivası, Nehardea'nın tahribinden sonra buraya kaçan din adamlarından Yahuda b. Hezekiel tarafından kurulmuştu. 352 yılına kadar Yahudi cemaati üzerinde önemli bir etkisi olan yeşiva bu tarihten Abbasîler dönemi-

Pumbedita'da Raba bar Nehemya 22 yıl idarecilik yaptı.[133]

Bar Nehemya'dan sonra Rav Yosef[134] iki buçuk yıl yeşivayı yönetmiştir *(Ardından da Abbaye on dört yıl başkanlık yaptı)*.

Abbaye'den sonra[135] Tanrı'nın yardımı ve Kutsal'ın bereketiyle Yosef de-Kedankatinan Pumbedita ve Sura'ya başkan oldu. Rav Yosef 14 yıl idarecilik yaptı.

Rav Yosef'ten sonra idareci olan Rav Papa 19 yıl başkanlık yaptı.[136]

Rav Papa'dan sonra Rav Aşi [Sura] başkanı oldu ve 60 yıl başkanlık yaptı.[137]

Rav Aşi'den sonra Rav Tov Yomi Barya –ki, o Rav Aşi'nin oğludur- yeşiva başkanı oldu.[138]

ne kadar daima Sura Yeşivası'nın gölgesinde kalmıştır. Bkz. Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, s. 138; Wilhelm Bacher, "Academies in Babylonia", *JE*, I, 146; Moshe Beer, "Pumbedita", *EJd*, XIII, 1385; Hugo Mantel, "Odenathus And Zenobia", *EJd*, XII, 1318-1319.

[133] Raba bar Nahamani *(270-330)*. 22 yaşında iken Pumbedita başkanlığına getirilen Raba zamanında yeşiva büyük bir atılım gerçekleştirmiştir. İdareciliği sırasında dört yüz öğrencinin öğrenim gördüğü yeşivaya dönemsel toplantılarda da on iki bin kişinin iştirak ettiği belirtilir. Hakkında daha fazla bilgi için bkz. "Rabbah bar Nahamani", *EJd*, XIII, 1442-1443.

[134] Rav Yosef *(ö. 333)*.

[135] Abbaye *(278-338)*, Rava bar Nehemya'nın yeğeni idi. Rav Yosef'in ölümünden sonra *(333)* Pumbedita başkanlığı yapmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Ephraim Elimelech Urbach, "Abbaye", *EJd*, II, 44-45.

[136] Rav Papa *(ö. 371)*.

[137] Rav Aşi *(335-427)*. Rav Hisda *(ö. 309)* zamanında gerileyen Sura Yeşivası, Aşi zamanında eski etkinliğine tekrar kavuşmuştur. Hem Yahudi cemaati hem de Sasanîler nezdinde önemli bir itibarı olan bu ilim adamı zamanında Sura'nın ünü geniş bir coğrafyaya yayılmış; Aşi zamanında yeşivadan mezun olmak, zamanın Yahudi öğrencileri arasında bir övünç kaynağı olmuştu. Bâbil Talmudu'nun redaksiyonu da büyük ölçüde Rav Aşi zamanında tamamlanmıştı. Bkz. Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, s. 139; Moshe Nahum Zobel, "Ashi", *EJd*, III, 709.

[138] Rav Aşi'nin bu oğlunun asıl adı Mar *(b. Rav Aşi)* idi. Ancak Rav Tov Yomi olarak meşhur olmuştu. Bkz. Moshe Nahum Zobel, "Ashi", *EJd*, III, 709.

Rav Tov Yomi'den sonra Raba Yosi yeşiva başkanı oldu. Talmud, bu Raba Yosi zamanında tamamlanmıştır.

Raba Yosi öldüğünde *Sabora* adı verilen rabbiler üzerinde ittifak edilinceye kadar her iki yeşiva da başkansız kaldı. *Saboraim*, Talmud *hahamlarından* sonra gelen, Rav Huna zamanında olduğu gibi her iki yeşivada da görev yapan din adamlarıdır. *Saboraim*, yeşiva başkanları olmalarına rağmen Talmud'a herhangi bir ilave ya da çıkarma yapmamışlardır. [Günümüzde] "*Gaon*" olarak isimlendirilen bu kimseler ilim meclisleri kurar ve ders verirlerdi. İsrailoğulları'na talimat bu kimselerden giderdi. Yeşivaları da bugüne kadar bu şekilde idare etmişlerdir.

Sura Yeşivası'nın Pumbedita'ya üstün olduğu yönler şunlardır:

Bir: Pumbedita'ya yeşiva başkanı Sura'dan ve Sura yeşivası başkanının talimatıyla atanırdı. Ayrıca yeşiva başkanları Sebt *(Şabat)* günlerinde Bâbil'de[139] Erets 'Atika'da[140] re'sü'l-câlûtla bir araya geldiklerinde, üstünlüğünden dolayı re'sü'l-câlûtla beraber *Sefer Tora* okuma imtiyazı Sura başkanı ve öğrencilerine aitti. Pumbedita başkanı ve öğrencileri ise mütercimlik *(meturgeman)* yapardı.[141] Yine re'sü'l-câlût,

[139] Yani, Bağdat'ta.

[140] İslam öncesi dönemde olduğu gibi, Abbasîler döneminde de Bağdat'ın inşâsına kadar re'sü'l-câlûtlar Sura'da ikamet etmişlerdir. Abbasîler döneminde Bağdat'ı gezen Yahudi seyyah Benjamin, re'sü'l-câlûtların eskiden Sura'da ikâmet ettiklerini belirtir. Yahudi idarî kurumları içerisinde Bağdat'a taşınanların ilki re'sü'l-câlûtluktur. Kurumun taşınma tarihi kesin olarak bilinmese de, 800'lerden sonra Bağdat'ta olduğu kabul edilmektedir. Şerira Gaon'un rivayetine göre Pumbedita Yeşivası'nda Mar Yosef'le Mar Avraham arasında yaşanan gaonluk mücadelesinde *(814-816)* rakip gaonlar 816 yılında *Şabat de-rigla* için re'sü'l-câlûtun Bağdat'taki Bar Neşla sinagoguna gitmişlerdi. Re'sü'l-câlûtun Bağdat'a taşındığı ilk yıllarda bu toplantı artık hep burada yapılmaya başlamıştır. Natan ha-Bavli'nin rivayetine göre re'sü'l-câlûtun Bağdat'ta iki ayrı ikâmetgâhı vardı: Biri Bağdat'ın içinde, diğeri ise o dönemde Bağdat'ın banliyösü kabul edilen Kasr'da idi. Bağdat'ın içindeki ikâmetgâhı Natan'ın "Erets Atîka" olarak isimlendirdiği "Sûku'l-'Atîka"da idi. Bkz. Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 74.

[141] MS. III. asırda ortaya çıktığı kabul edilen *meturgeman*lar, İslam öncesi

(sinagogda) kendisine ayrılan koltuğa oturduğunda sağ tarafına Sura gaonu, sol tarafına ise Pumbedita gaonu otururdu. Ayrıca dinî şölenlerde re'sü'l-câlûtların huzurunda tertip edilen sofralarda *(mitsva yemekleri)* yemeğin başındaki dua [*ha-Motsi*] ile sonundaki duayı yapmak [*birkat ha-mazon*][142] Sura gaonunun yetkisindeydi. *(Sinagogda ya da diğer toplantılarda bir araya gelindiğinde)* Pumbedita Yeşivası başkanı seksen yaşında, Sura gaonu çok genç dahi olsa giriş ve çıkışlarda öncelik ve bu tür toplantılarda liderlik her zaman Sura gaonuna aitti. Yeşivalar arası yazışmalarda Sura gaonu Pumbedita Yeşivası'na yazdığında "... *Pumbedita Yeşivası üyelerine...*" şeklinde hitap ederken; Pumbedita Yeşivası "... *Sura gaonu ve yeşiva üyelerine...*" şeklinde bir hitapla başlardı.[143]

Benzer şekilde re'sü'l-câlût *Sefer Tora*'yı bizzat okuduğunda, *(bunun Arapça'ya)* tercümesini Sura gaonu yapar, bu sırada Pumbedita gaonu sessizce otururdu.

Re'sü'l-câlût öldüğünde re'sü'l-câlûtluğa bağlı nahiyeler *(reşut) (yeni re'sü'l-câlût göreve başlayıncaya kadar)* Sura'ya bağlanırdı. Pumbedita Yeşivası'nın bu nahiyelerin gelirlerinde herhangi bir payı yoktu. Eskiden beri yeşivalara gönderilen yardımların üçte ikisi Sura'ya, üçte biri ise Pumbedita'ya aitti. Ancak bu durum Pumbedita başkanı Kohen Tsadek zamanında değişmiştir. Kohen Tsadek zamanında yardımların paylaşımı konusunda uzun süreli bir tartışma yaşanmış; cemaat ileri gelenlerinin de araya girmesiyle, yardımların eşit şekilde paylaşımı konusunda anlaşmaya varılmıştır. Bu güne

dönemde Aramîceden İbranîceye; İslamî dönemde ise Yahudilerin bütün kesimleri tarafından kullanılmasından itibaren Arapçaya tercüme etmekte idiler.

[142] Yahudilikte bunlara "*Mezonot Berahası*" *(Yemek Duaları)* adı verilmektedir. Yemek duaları ile ilgili bilgi için bkz. Nisim Behar, *El Gid Para El Pratikante-Dini Uygulama Rehberi*, trc. Mordehay Yanar, İstanbul 2004, s. 110-111.

kadar da yardımlar her iki yeşiva arasında eşit şekilde paylaştırılmaktadır.[144]

Natan ha-Kohen Bar Yitshak ha-Bavli, Bağdat'ta *(Bâbil)* şahit olduğu re'sü'l-câlût Ukba'nın olayını da anlatmıştır. Re'sü'l-câlût Ukba[145] [Hz.] Davud'un soyundandı. Daha sonra İfrîkıye'ye yerleşen Ukba, uzun süre Bağdat'ta *(Bâbil)* cemaat başkanlığı yaptı. Onun re'sü'l-câlûtluğu sırasında Pumbedita'da Mar Rav Kohen Tsadek ve Rav Yosef kırk yıl başkanlık yapmışlardır.

Re'sü'l-câlûtla yeşiva başkanı arasında Horasan'ın (כר־סאן) aidatları konusunda bir anlaşmazlık yaşandı. Aslında Horasan'ın aidat ve diğer yardımları baştan beri Pumbedita Yeşivası'na aitti. Ukba, Horasan gelirlerinin re'sü'l-câlûtluğa ait olmasını istedi; ancak yeşiva başkanı Kohen Tsadek buna şiddetle karşı çıktı. Bu konuda Kohen Tsadek'e Yosef b. Finhas,[146] damadı Netira ve cemaatin diğer ileri gelenleri de destek oldular.

Re'sü'l-câlût Ukba Bağdat'ın doğusunda, Bağdat'a beş gün uzaklıktaki Kirmanşah'a *(Karmisin/*קרמיסין*)* sürüldü.[147] O sırada Sura gaonu Amram ben Şlomo idi. Re'sü'l-câlût Ukba,

[144] Kohen Tsadek 917-936 yılları arasında Pumbedita gaonluğu yapmıştır. Bu gaon zamanında yeşiva gücünün zirvesine ulaşmıştı.

[145] Ukba, 890 yılında Halife Mu'temid döneminde *(870-892)* döneminde göreve başlamış, Muktedir döneminde *(908-932)* 913 yılına kadar re'sü'l-câlûtluk yapmıştı.

[146] Yusuf *(Yosef)* b. Finhas *(ö. 928'den önce)* Halife Muktedir zamanında saray cehbezliği yapmıştır. Başlangıçta ticari faaliyetleri Bağdat ile sınırlı iken 877 yılından itibaren dindaşı Harun b. İmran'la *(Aharon b. Amram)* şehirlerarası ticarete başladı. Bu Yahudi cehbezlerin aile ortaklığı birkaç nesil devam etmiştir. Detaylar için bkz. Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 171-172.

[147] Orta Çağ'da Arap coğrafyacılarının adını Karmisin veya Kırmâsin olarak adlandırdıkları Kirmanşah'ın [günümüz Farsçasında Kermanşah] Sasaniler döneminde, Kirmanşah [Kirman valisi] unvanını taşıyan IV. Behram *(388-399)* veya Kavaz *(Kubâd)* b. Firûz *(488-531)* tarafından kurulduğu belirtilir. Kirmanşah 642 *(hicrî 21)* yılında Cerîr b. Abdullah el-Becelî tarafından fethedilerek Cibâl bölgesine bağlanmıştı. İslamî dönemde şehirde önemli sayıda Yahudi yaşamaktaydı. Bkz. Marcel Bazin, "Kirmanşah", *DİA*, XXVI, 66-67; Walter Joseph Fischel, "Kermanshah", *EJd*, X, 918-919.

halife tarafından tekrar Bağdat'a getirilinceye kadar Kirmanşah'ta kalmıştır.

Halife *(Meleh Bavel)*[148] dinlenmek için Kirmanşah'a gelirdi. Kirmanşah su kaynakları olan bağlık ve bahçelik bir yerdi. Bağdat'ın safran *(כרכום)* ihtiyacı tamamen buradan sağlanırdı. Halife Kirmanşah'a geldiğinde şehre yarım mil kadar uzaklıktaki Şafran *(veya Şafaran) (שפראן)* mevkisine geziler düzenlerdi. Burada halifenin iki katlı yüksek bir köşkü vardı. Köşkte biri halifenin diğeri de cariyesinin olmak üzere gösterişli iki heykel bulunuyordu. Alt katta ise taşa oyulmuş, at suretinde bir heykel mevcuttu. Dağdan kanalla gelen bir su bu atın ağzından akardı.

Halife her gün *(şehirden)* buraya gelir ve gezinti yapardı. Re'sü'l-câlût Ukba da halifenin gezinti saatlerini gözler, gezisi sırasında karşısına gelerek şatafatlı Arapça ifadelerle onu selamlar ve şiirler okurdu.

Ukba bir yıl boyunca her gün bu şekilde halifeye iltifat etmeye devam etti. Ukba'nın okuduğu şiirleri her gün bir deftere yazan hilâfet kâtibi, Ukba'nın halifeyi öven şiirlerinin birbirine benzemediğini, nazmettiği bir şiiri ertesi gün tekrar etmediğini fark etti.

Kâtip bir yıl boyunca Ukba'nın bütün şiirlerini kaydederek yılın bitiminde halifeye Ukba'nın şiirlerinden bahsetti. Kâtibine inanmayan halife ondan bunu ispatlamasını istedi. Bunun üzerine o da Ukba'nın şiirlerini yazdığı *Divan*'ı *(Pinkas)* getirdi. Hakikaten de şiirlerin her birinin orijinal ve birbirinin tekrarı olmadığını halife de gördü.

Halife, Ukba'nın huzuruna getirilmesini emretti. Ukba huzura çıkınca, halife kendisi için yapabileceği bir şeyin

[148] Abbasî halifesi Muktedir *(908-932)*.

olup olmadığını sordu. Ukba da halifeden görevine iadesini istedi. Halife Ukba'nın göreve iadesi ile ilgili bir yazı yazdı.

Ukba'nın Bağdat'taki görevine tekrar dönüşü Netira, Yosef b. Finhas ve taifesinin çok ağırına gitti. Halife nezdinde aleyhine propagandaya başladılar.

Çok geçmeden Ukba hakkında ikinci kez sürgün kararı verildi. Halife adına yaz(dır)ılan bir mektupta onun hilafet sınırları içerisinde asla barınamayacağı, eğer emre uymazsa bütün varlığının müsadere edileceği tebliğ edildi.

Ukba'yı doğu *(Yahudi)* cemaatlerinden hiçbiri kabul etmedi; o da Mağrib'e gitti.[149]

Bağdat'ta Yahudi cemaati dört veya beş yıl başsız kaldı. Bu durum cemaate çok ağır geldi. Başsız kalan cemaat sâbık re'sü'l-câlûtun amcaoğlu David ben Zakkay'ı[150] re'sü'l-câlût olarak tayin etmek istedi. Ancak Pumbedita gaonu Kohen Tsadek'e bu çok ağır geldi. Gaon, re'sü'l-câlût Ukba'nın akrabası olduğu için David ben Zakkay'ın otoritesini kabul etmeyeceğini belirtti. Sura gaonu ise David ben Zakkay'ın re'sü'l-câlûtluğunu kabul ettiği gibi idarî hakimiyetindeki cemaatlere de mektuplar yazarak bizzat gelmek ya da mektuplar yazmak suretiyle yeni re'sü'l-câlûtu tebrik etmelerini istedi. Emredildiği üzere hepsi Bağdat'ın güneyinde, Sura'ya 10 mil uzaklıktaki Kasr[151] olarak isimlendirilen yere geldiler.

[149] Doğu İslam dünyasının *(Meşrık)* sınırı kabul edilen Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahrâ, İslâm kaynaklarında "Mağrib" olarak isimlendirilmektedir. Günümüzde bu coğrafyada Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya bulunmaktadır. Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. İbrahim Harekât, "Mağrib", *DİA*, XXVII, 314-318. Re'sü'l-câlût Bağdat'tan sürüldükten sonra Mağrib'te Kayravân şehrine yerleşmiş, Yahudi cemaati kendisini bir re'sü'l-câlût gibi karşılamıştır. Bu durum Mağrib'te Irak'taki otoritelerden bağımsız bir Yahudi cemaatinin doğuşuna da zemin hazırlamıştır. Bkz. Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 79-80.

[150] David b. Zakkay 917-940 yılları arasında re'sü'l-câlûtluk yapmıştır.

[151] Re'sü'l-câlûtun Bağdat'taki ikâmetgâhlarından diğeri olan bu Kasr *(קצר)*, Kasr-ı İbn Hübeyre idi. Natan'ın Yahudice-Arapça metninde Kasr, Bağdat'ın güne-

Burası, David ben Zakkay'ın doğum yeri idi. Suralılar yeni re'sü'l-câlûtu tebrik ederek kendisini re'sü'l-câlût kabul ettiklerini bildirdiler.

Pumbedita yeşivası başkanı Kohen Tsadek ise ne o gün ne de müteakip üç yıl boyunca David ben Zakkay'ı re'sü'l-câlût olarak kabul etmedi.

Bağdat'ta *reş kala* payesini haiz Nissi*(m)* Nehrevânî isimli âmâ bir din adamı vardı.[152] Nissi, re'sü'l-câlût olarak kabul etmesi için Pumbedita başkanı ile David ben Zakkay'ı uzlaştırmak istedi. Bir gece Kohen Tsadek'in yanına gitmek üzere evinden ayrıldı. Kilitli kapıları teker teker açarak yeşiva başkanının yanına ulaştı. Yeşiva başkanının yanına ulaştığında onu dinî kitapları mütalaa ederken buldu.

Kohen Tsadek, Nissi Nehrevânî'yi görünce biraz şaşkınlık biraz da endişe ile geliş maksadını sordu. Nissi, "*Çok yaşayasın efendim!*" diyerek söze girdikten sonra ona kilitli dört kapıyı açarak bulunduğu yere ulaştığını söyledi. Kohen Tsadek, Nissi'ye ne istediği sordu; o da re'sü'l-câlûtu tebrik ederek cemaat başkanı olarak kabul etmesini rica etti. Kohen Tsadek ona, ricasını kırmayacağını söyledi.

yinde Sura'ya 6 mil uzaklıkta güzel bir yer olarak anlatılır *(Friedlander, s. 755, İng. trc. 760)*. Müslüman coğrafyacılardan Mukaddesî, İbn Hübeyre Kasrı'nın büyük bir yerleşim birimi olduğunu ve burada pek çok Yahudinin yaşadığını belirtmektedir. Kasr'ın re'sü'l-câlût tarafından ikâmetgâh olarak seçilmesinin iki önemli sebebi olmalıdır: Biri, Sura'ya yakınlığı, diğeri ise Müslüman bürokratların da burada ikâmet etmesi. Zira Müslüman tarihçi Ya'kubî, değişik milletlerden oluşan Kasr-ı İbn Hübeyre'de vali, âmil *(defterdar)* vb. bürokratların konaklarının bulunduğunu kaydeder. Konu ile ilgili detaylar için bkz. Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 74-75.

[152] IX. asrın sonu ile X. asrın ilk yarısında Bağdat'ta yaşayan Nissi, aslen Nehrevânlı idi. Sura Yeşivası'nda *reş kala*lık yapan Nissi'nin cemaat içerisinde büyük saygınlığı vardı. 912 yılında Re'sü'l-câlût David ben Zakkay ile Pumbedita gaonu Kohen Tsadek arasındaki kavgayı o sona erdirmiş; 928 yılında da Re'sü'l-câlût-la Sura gaonu Sa'diya'nın arasını o bulmuştu. Aynı zamanda şair olan Nissi'nin bazı şiirleri Geniza'ya girmiştir. Bkz. Abraham b. David, "Nissi *(Nissim)* Ben Berechiah Al-Nahrawani", *EJd*, XII, 1181.

Bunun üzerine Nissi, re'sü'l-câlût David ben Zakkay'ın yanına gitti. Ona Kohen Tsadek'in eski tutumundan vazgeçtiğini belirterek kendisine Kohen Tsadek'le buluşturacağı günü bildirdi.

Kohen Tsadek, yeşivasındaki öğretim üyeleri, öğrencileri ve diğer müntesiplerine re'sü'l-câlûtu karşılamak üzere hazırlanmalarını emretti. Bunun üzerine Pumbedita Yeşivası'na mensup din adamları Bağdat'ın yarım gün uzağındaki Sarsar adı verilen kasabaya gittiler. Sarsar'a maiyetiyle birlikte re'sü'l-câlût da gelmişti.

Kohen Tsadek ve müntesipleri re'sü'l-câlûta çok saygılı davrandı. Müntesiplerinin re'sü'l-câlût için 'Erets Atika[153] olarak bilinen semtte hazırladığı köşke beraber döndüler. Şehre girişten köşke ulaşıncaya kadar *(bütün cemaat sevinçlerini izhar etmek amacıyla)* Arapça şiir ve güzel şarkılarla tezahürat yaptı. Kohen Tsadek ve müntesipleri *(daha sonra)* Bağdat'a döndü.

Bu olaydan beş yıl sonra Sura Yeşivası gaonu öldü. Yerine, dönemin ileri gelen din adamlarından Mar Hayy bar Kiyomi geçti ve 20 yıl süreyle yeşivayı yönettikten sonra öldü. Bu sırada Pumbedita yeşivasında gaon hâlâ Kohen Tsadek'ti.

Sura gaonu ölünce yeşiva bir müddet başsız kaldı ve inkıraza sürüklendi.[154]

[153] Sûku'l-'Atîka.

[154] Kohen Tsadek'in *(917-936)* aşırı bencil tutumu ve Pumbedita'yı yegâne kurum haline getirme çabası, Sura'yı gittikçe zayıflatmıştır. Bu dönemde Sura'dan da çok etkin şahsiyetler çıkmamıştır. Sura, Ya'kov b. Natronay'ın *(911-924)* ölümünden sonra, gaonluk aileleri arasında yaşanan kısa süreli bir mücadele esnasında gaonsuz kalmıştı. Daha sonra yeşivaya gaon tayin edilen dokumacı Yom-Tov Kahana *(924-926)* da pek etkinlik gösterememişti. Zaten bu gaon da 2 yıl sonra ölmüştü. Karizmatik bir şahsiyet olan Kohen Tsadek, arasını yeni düzelttiği re'sü'l-câlût David b. Zakkay'ı Sura Yeşivası'nın faaliyetlerini sona erdirmesini, üyelerini Pumbedita'ya nakletmesini; ancak göstermelik de olsa sadece unvanı olan ve makamı Pumbedita'da bulunan bir gaon tayin etmesi konusunda ısrar etmiş; neticede re'sü'l-câlûtu ikna da etmişti. Bunun üzerine Pumbedita Yeşivası eski gaonu Rav Yahuda'nın *(906-911)* oğlu Natan, bu şartlarda Sura'ya

Re'sü'l-câlût Sura'ya kimi tayin edeceğini değişik kimselerle istişare etti. Uzun istişareler neticesinde Sa'diya Feyyumî ile cemaatte ilmi ve saygınlığı ile temayüz eden Tsameh ben Şahin arasında kararsız kaldı. Re'sü'l-câlût, Nissi Nehrevânî'ye birini göndererek Sura'nın başına geçmesini istedi. Nissi, re'sü'l-câlûta *"Hayır!"* diyerek bu şekildeki cevabının sebebini de izah etti: *"Yeşiva başkanı âlemin ışığı olarak bilinir. Oysa ben [âmâ olduğum için] âlemin karanlığıyım. Bu sebeple teklifini kabul etmiyorum."* Bunun üzerine re'sü'l-câlût Nissi'den birini tavsiye etmesini istedi. Nissi ise re'sü'l-câlûta somut bir teklifte bulunmadı. Ona istediği şekilde hareket etmesini tavsiye etti.

Bu sefer re'sü'l-câlût Sa'diya ile Tsameh ben Şahin arasında bir tercih yapacağını; ancak ikisinden birinde karar kılmakta tereddüt ettiğini söyledi.

Re'sü'l-câlûtun bu ifadesi üzerine Nissi, Sa'diya'nın büyük bir şahsiyet, mükemmel bir âlim ve Allah korkusuyla dopdolu biri olduğunu; ancak kimseden çekincesi olmadığı için bilgi ve dirayeti sebebiyle kimseye boyun eğmeyeceği uyarısında bulunduktan sonra, re'sü'l-câlûta Sa'diya'yı değil, Tsameh ben Şahin'i gaon tayin etmesini tavsiye etti.

Nissi daha sözünü tamamlamamıştı ki, David ben Zakkay, istişarenin çok verimli olduğu söyleyerek Sa'diya'yı gaon tayin edeceğini ifade etti. Nissi, re'sü'l-câlûta kararını dinleyeceğini ve kendisine itaat edeceğini söyledi.

Neticede Sa'diya, Pumbedita başkanı Kohen Tsadek ve yeşiva üyeleri huzurunda re'sü'l-câlût tarafından Sura'ya gaon tayin edildi.

gaon tayin edilmişti. Ancak eğreti gaonun ani ölümü, üst üste gaon talihsizliği yaşayan Yahudi cemaatinde Sura Yeşivası'nın bir daha ayağa kalkamayacağı şeklinde bir inancın doğmasına sebep olmuştu. Detaylar için bkz. Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 95.

Ancak çok geçmeden re'sü'l-câlûtla Sa'diya Gaon'un arası açıldı. Bu sebeple yıllarca Bağdat cemaati arasında ihtilâf yaşandı. Bağdat'ın zengin Yahudileri, yeşivaların öğrencileri ile cemaat ileri gelenleri Sa'diya tarafını tuttular. Ona maddî ve manevî destek verdiler. [Abbasî] saray[ı] ile ilgili meselelerini hallettiler.

Bağdat'ta Kelev ben Sarcado[155] isminde cemaat ileri gelenlerinden bir adam vardı. Re'sü'l-câlûtla Sa'diya arasındaki kavgada re'sü'l-câlût tarafını tutuyordu. Zengin bir adam olan Kelev, Sa'diya'yı yeşiva gaonluğundan uzaklaştırmak için 60 bin dirhem *(zuz)* harcadı. Ancak Netiraoğulları ile Bağdat'ın diğer zenginleri Sa'diya'yı destekledikleri için başarılı olamadı.

Kelev ben Sarcado'nun Sa'diya'ya aşırı kini vardı. Kendisi güçlü bir hatip, sorulan soruya bütün yönleriyle cevap verebilecek kadar bilgili olsa da, Sa'diya bu yönleriyle ondan on kat daha üstündü. Bu sebeple Kelev, Sadiya'yı aşırı derecede kıskanırdı.

Sa'diya ile re'sü'l-câlûtun arası bir miras meselesinden dolayı açılmıştır. Cemaat içerisinde sarayla irtibat halinde olan ve re'sü'l-câlûtun idarî hakimiyetinde bulunan zengin bir ailenin fertleri arasında miras taksimi konusunda ihtilaf yaşanmıştı.

Re'sü'l-câlût mirastan [fazla payı alacak tarafa] düşen payın onda biri kendisine verildiği takdirde, şikâyeti ortadan

[155] Kroniğin müellifi ha-Bavli, Re'sü'l-câlût ile Sa'diya arasında yaşanan kavgada Sa'diya tarafını tuttuğu için asıl adı Halef b. Sarcado olan Halef'ten *(כלף)* bir kelime oyunu ile bu şekilde "Kelev" *(כלב/Köpek)* olarak bahsetmektedir. Bağdat'ın en zenginlerinden Bişr b. Harun'un damadı olan Halef, din adamları ailesine mensup olmamasına rağmen Pumbedita Yeşivası gaonu Mevaser zamanında *(916-925) reş kala* olarak tayin edilmişti. Bkz. Jacob Mann, "Aaron Ben Joseph ha-Kohen Sargado", *EJd*, II, 13-14.

kaldıracağını; vereceği hükümle meseleyi kapatacağını söyledi.

Bunun üzerine re'sü'l-câlûta mirasın onda birlik kısmı, yani 700 dinar verildi. Karar belgesini imzalayan re'sü'l-câlût varislere aynı belgeyi yeşiva başkanlarına da imzalatmalarını söyledi.

Belge önüne geldiğinde, kararın usule uygun olmadığını gören Sa'diya, getirenlere belli etmeksizin belgeyi önce Pumbedita başkanı Kohen Tsadek'e tasdik ettirmelerini, kendisine ondan sonra getirmelerini söyledi. Sa'diya'nın bu şekilde davranmasının sebebi, bu çirkin işin açığa çıkmasını önlemekti.

Belge sahipleri Sa'diya'nın emrettiği üzere Kohen Tsadek'e gittiler. Ancak [Sa'diya'nın tahmininin tersine] Kohen Tsadek belgeyi tasdik etti.

Belge kendisine geldiğinde bu sefer Sa'diya re'sü'l-câlûtla Pumbedita başkanının imzalarının yeterli olacağını belirterek kendi imzasının gerekli olmadığını söyledi.

Belge sahipleri, Sa'diya'ya belgeyi imzalamaktan kaçınma sebebini sordu. Gaon, önce "*Bilmiyorum*" diyerek meseleyi geçiştirmek istedi. Ancak belge sahipleri yeminler ederek imzalamama sebebini kimseye söylemeyeceklerini belirtip Sa'diya'dan açıklama istediler. Yemin etmeleri üzerine Sa'diya durumu daha fazla saklayamadı. Belgedeki sahteciliği kendilerine izah etti.

Belge sahipleri re'sü'l-câlûtun yanına dönerek durumu anlattılar. Bunun üzerine re'sü'l-câlût, oğlu Yahuda'yı Sa'diya Gaon'a göndererek belgeyi tasdik ettirmesini istedi. Yahuda, Sa'diya'ya gelerek babasının emrini iletti. Sa'diya,

Yahuda'ya babasına gitmesini ve Tevrat'taki *"Adamına göre hüküm vermeyeceksin"*[156] pasajını hatırlatmasını söyledi.

Yahuda babasına varınca, David ben Zakkay onu Sa'diya'ya göndererek aptallığı bırakıp belgeyi tasdik etmesini yeniden hatırlatmasını emretti.

Yahuda, Sa'diya'nın yanına tekrar gitti. Babasının [nezaket dışı] sözlerini söylemeksizin tatlı bir dille, babasıyla arasının açılmaması için gaondan belgeyi tasdik etmesini istedi. Gaon yine reddetti.

Yahuda, daha sonra birkaç kez daha gelip gitti. Cemaat içerisinde bir sürtüşme olmaması için babasının Sa'diya için kullandığı [nezaket dışı] ifadeleri kullanmadan belgeyi Sa'diya'ya tasdik ettirmek istedi. Ancak başarılı olamadı. Her seferinde Sa'diya'dan ret cevabı aldı.

Babası ile Sa'diya Gaon arasında dokuduğu bu mekik, Yahuda'yı da sıkmaya başlamıştı. Gaona belgeyi tasdik ettirmek için geldiği sonuncu seferde tepesi attı. Ona babasının dediğini yapmasını; değilse zor kullanarak bu işi halledeceği tehdidinde bulundu.

Yahuda'nın bu tehdidi üzerine Sa'diya'nın adamları Yahuda'yı tutmalarıyla dışarıya atmaları bir oldu. Kapıyı da yüzüne çarptılar.

David ben Zakkay gözyaşları içerisinde yanına gelen oğluna ne olduğunu sordu. Yahuda olanları bir bir anlattı. Bunun üzerine re'sü'l-câlût Sa'diya'ya *herem* ilân ederek kendisini görevden aldığını; yerine de Rav Yosef bar Ya'kov'u tayin ettiğini söyledi.

Re'sü'l-câlûtun bu tutumuna Sa'diya Gaon da karşı *herem*le cevap verdi. O da re'sü'l-câlûtu azlettiğini, yerine *(Da-*

[156] Tesniye 1/17.

vid ben Zakkay'ın) kardeşi Hasan Yoşiyahu'yu getirdiğini ilân etti. Yoşiyahu, üç yıl re'sü'l-câlûtluk yaptı ve öldü.

Sa'diya ile re'sü'l-câlût arasındaki çekişme tüm şiddetiyle yedi yıl boyunca devam etti.

İki lider arasındaki sürtüşme, yine bir miras davasının neticesinde sona ermiştir. Ailelerinden kalan miras konusunda anlaşamayan taraflardan biri hüküm vermesi için Sa'diya'yı, diğeri ise re'sü'l-câlûtu seçmişti. Re'sü'l-câlût David ben Zakkay, Sa'diya'yı seçen kimseye adamlarını göndererek yakalatıp kan revan içinde bırakıncaya kadar dövdürdü. Dövülen adam üstü başı yırtık bir vaziyette Yahudilerin oturduğu mahalleye gelerek gözyaşları içerisinde başına gelenleri bağıra bağıra cemaate şikâyet etti. Re'sü'l-câlûtun yaptıkları cemaatin çok ağırına gitmişti.

O güne kadar *(Bağdat'ta cemaat içerisinde)* bir teamül vardı. Re'sü'l-câlûta bağlı bir cemaatin müntesibi için yeşivaların, yeşivalara bağlı cemaatlerin müntesipleri için de re'sü'l-câlûtun herhangi bir hüküm ya da yargı yetkisi yoktu. Taraflar birbirlerinin idarî hakimiyetlerine kesinlikle müdahale edemezlerdi. Bunların verdikleri kararlarda birbirlerini temyiz yetkileri de yoktu. İdarî hakimiyetlerinde olmayan bağımsız cemaatlerden gelen bir kimse ise istediği makamı tercih edebilirdi. Oysa David ben Zakkay'ın adamları tarafından dövülen cemaat mensubu, re'sü'l-câlûtun idarî hakimiyetinde değildi.

Cemaat, re'sü'l-câlûtun yaptıklarına çok kızdı ve doğruca Kelev ben Sarcado'nun kayınpederi Bişr b. Harun'un yanına gitti. Bişr, hem Bağdat'ın hem de cemaatin önde gelenlerinden biriydi. Cemaat Bişr'e, cemaat arasında ihtilâfın başlama sebebi ve sürecin vahametini uzun uzun anlatarak ona durumun düzelmesinin, damadı Kelev'e bağlı olduğunu, ihtilâfın

sona erdirilmesi için kendisine her türlü desteği verecekleri-ni bildirdi.

Bişr b. Harun, re'sü'l-câlût da dahil cemaatin ileri gelen-lerine haber salıp evine gelmelerini istedi. Cemaati toplayan Bişr, re'sü'l-câlûta herkesin huzurunda sürtüşmeyi ne zama-na kadar daha sürdüreceğini sordu. Ona artık sürtüşmenin vahametini anlaması ve geri adım atmasını; bunu yapmadığı takdirde kendisine cemaat olarak tavır alacaklarını bildirdi.

[Cemaatten gelen] bu [güçlü ve kararlı] tepki karşısında re'sü'l-câlût ihtilâfın giderilmesi için yapılması gerekenleri yapmaya hazır olduğunu söylemek zorunda kaldı.

Bişr daha sonra Sa'diya Gaon'a gitti. Maiyetiyle beraber evine getirerek re'sü'l-câlûta söylediklerini ona da tekrar etti. Sa'diya da Bişr'e cemaat arasında barışın sağlanması için üzerine düşeni yapma sözü verdi.

Taraflardan alınan bu sözler üzerine Bişr, re'sü'l-câlût ve Sa'diya'yı maiyetleriyle köşküne çağırdı.

Taraflar köşke girince cemaat ileri gelenleri ikiye ayrıldı: Bir kısmı Sa'diya'yı diğer kısmı ise re'sü'l-câlûtu çevreleye-rek koluna girdi. İki lider karşılaşarak birbiriyle kucaklaşıp öpüştüler.

Bu *(sevinçli)* olay o yılın Ester orucunda gerçekleşmişti. Bişr, bu duruma çok sevindi. Liderlerin ellerini tutarak orada bulunanların o gece misafiri oldukları ve bayram *megila*sını[157] beraber okuyacakları konusunda yemin verdirerek söz aldı.

[157] Yahudilerde Haman'ın kötülüklerinden kurtuluşları anısına kutlanan Purim bayramının bir diğer özelliği de bu olayın anısını canlı tutmak için Es-ter Tomarı *(Megilat Ester)* okunmasıdır. Bu sebeple ha-Bavli'nin kroniği yazdığı Abbasîler döneminde Purim, "Tomar Bayramı" *(İdü'l-mecelle)* olarak da isimlen-dirilmekte idi. Bayramda bir araya gelinir ve *Megilat Ester* tilâvet edilirdi. Sina-goglarda ise sabah ve akşam ibadetlerinde Ester tomarları geleneksel belli bir melodiyle okunurdu. Okuma sırasında Haman'ın on oğlunun ismini bir çırpıda *(bir nefeste)* okumak âdetti. İbadete gelenler Hâmân'ın isminin her okunuşunda

(Ertesi gün) Sa'diya Gaon ile re'sü'l-câlût arasında kimin kime misafir olacağı konusu gündeme geldi. Aralarında kura çektiler. Kura, re'sü'l-câlûta çıktı. Sa'diya, re'sü'l-câlûtun misafiri oldu. Sa'diya Purim yemeğini re'sü'l-câlûtun köşkünde yedi. Re'sü'l-câlût Sa'diya'yı üç gün misafir etti. Üçüncü gün Sa'diya mutlu bir şekilde re'sü'l-câlûtun yanından ayrıldı.

David ben Zakkay'la Sa'diya arasında uzlaşma sağlanınca re'sü'l-câlût, o güne kadar tartışma konusu olan Sura gaonluğundan Yosef ben Ya'kov'u alarak yerine Sa'diya'yı atadı. Böylece ihtilaf sona erdi. Mazul gaon *(Yosef)* evine gönderildi.

Bir süre sonra Re'sü'l-câlût David ben Zakkay öldü. Sürgünlerin başına oğlu geçti. Ancak yeni re'sü'l-câlût da fazla yaşamadı. Göreve başlamasının yedinci ayında o da öldü.

Müteveffâ re'sü'l-câlûtun 12 yaşında bir oğlu vardı. Sa'diya Gaon, re'sü'l-câlûtun bu oğlunu himayesine aldı. Vefâtına kadar okulda *(bet ha-sefer)* eğitim almasını sağladı.

Bu sırada *(Davud ailesinden)* cemaatin siyasî idaresini üstlenecek Nusaybin'de Heymanoğulları'ndan *(Bene Heyman)* bir adam dışında kimse kalmamıştı. Cemaat bu adamı re'sü'l-câlût tayin etmek istedi. Ancak bu aday Pazar yerinde bir Müslümanla *(goy)* yaptığı kavgada [Hz.] Muhammed'e *(הפסול/ha-Pasul)*[158] küfredince idam edildi.

ayaklarını yere vurur ve ellerindeki zillerle gürültü yaparlardı. Daha fazla bilgi için bkz. Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 478; Jr. Morris Jastrow, "Purim", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Edinburg 1979, X, 507.

[158] Orta Çağ Yahudi dinî, edebî ve tarih literatüründe Hz. Muhammed için genelde, ha-Bavli'nin kullandığı, *"ha-Pasul"* ya da *(פָּסוּל)* ve *"Meşoga'"* *(מְשֻׁגָּע)* ifadeleri kullanılmıştır. *"ha-Pasul"* "değersiz", "muzır", "gayr-ı meşru" ve "özürlü" anlamlarına gelmektedir [Arie Comey-Naomi Tsur, *Milon Hadaş Yedidoti, İvri-Angli*, Tel Aviv 1997, s. 537 *("Pasul" maddesi)*; Adina Kohen, *Milon Şimuşi, İvri-İvri*, Yeruşalayim 1998, s. 831 *("Pasul" maddesi)*]. *"ha-Pasul"*ün kullanıldığına dair bir diğer bilgi için bkz. Samuel b. Yahya el-Mağribî, *İfhâmü'l-Yahûd*, nşr. Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî, Dârü'l-Hidâye 1986, s. 157. Yahudilerin Hz. Muhammed için kullandığı diğer yaygın ifade ise "mecnun", "meczub", "deli", "aklı başında olmayan" ve "çıldırmış" manalara gelen *"Meşoga'"*dır. Anlamı için bkz. Arie Comey-Naomi Tsur, *Milon Hadaş Yedidoti, İvri-Angli*, s. 409 *("Meşoga'" maddesi)*;

Sa'diya Gaon'un ölümünden sonra Sura gaonluğunu Rav Yosef ben Ya'kov *(tekrar)* üstlendi. Pumbedita Yeşivası başkanı Kohen Tsadek'in ölmesinin ardından ise yeşiva başkanlığına Tsameh bar Kafnay getirildi. Bar Kafnay 13 yıl süreyle yeşivayı idare etti.

Tsameh bar Kafnay'ın ölümünden sonra yeşiva başkanlığına Kelev ben Sarcado olarak bilinen Kelev ben Yosef getirildi.

Rav Natan ha-Kohen re'sü'l-câlûtun seçilmesi ve göreve başlaması ile ilgili konularda da bilgi vermiştir.

(Yahudi) halk*(ı)* bir kimsenin re'sü'l-câlût olması konusunda görüş birliğine varınca, yeşiva başkanları, yeşivada görev yapan öğretim üyeleri, cemaat başkanları ve ileri gelenleri Bağdat'ta, Netira veya oğulları gibi cemaatin önde gelenlerinden birinin evinde toplanır. Evinde toplanılan kişi bundan onur duyar. Bundan dolayı kendisi övülür. Bu, onun için büyük bir şereftir.

Perşembe günü sinagogda *(tekrar)* bir araya gelinir. Bu toplantıda cemaat *(yeni)* re'sü'l-câlûtu tebrik eder ve kendisiyle tokalaşır. Bu arada *(yeni re'sü'l-câlûtun göreve başladığını)* büyük küçük herkese duyurmak için *şofar* öttürülür.[159]

Cemaatler yeni re'sü'l-câlûta imkânları ölçüsünce hediyeler gönderir. Cemaat liderleri ve zenginler re'sü'l-câlûta güzel giysiler, kıymetli taşlar, altın ve gümüş eşyalar takdim eder.

Adina Kohen, *Milon Şimuşi, İvri-İvri*, s. 642 *("Meşoga'" maddesi)*. *"Meşoga"*nın kullanıldığı bir başka örnek için bkz. el-Mağribî, *İfhâmü'l-Yehûd*, s. 157. Maimonides Yemen'e yazdığı meşhur mektubunda Hz. Muhammed'in geleceğinin Tevrat'ta müjdelendiğini tespit etmenin beyhude bir uğraş olduğunu belirtirken *"Meşoga'"* ifadesini kullanmıştır. Bkz. *İgeret Teyman* [Yemen Yahudi Cemaatine Mektup], nşr. Şlomo Goldman, New York 1950, s. 27: "....ואחריו קם משגע"

[159] Günümüzde bu âdetin bir devam olarak İsrail cumhurbaşkanlarının yemin törenlerinde *ha-Kneset*'te *(İsrail Millet Meclisi) şofar* öttürülmektedir.

Perşembe ve Cuma günü re'sü'l-câlût bir ziyafet tertip eder. Sofrada çeşit çeşit yiyecek, içecek ve tatlı bulunur.

Sebt günü sinagoga gitmek üzere erkenden evinden ayrılan re'sü'l-câlûta cemaat büyükleri de eşlik eder.

Sinagogda bir gün evvelinden re'sü'l-câlût için ahşap bir kürsü *(minber/migdal ets)* hazırlanır. Kürsünün uzunluğu 7 *zira' (ema)*, genişliği ise 3 *zira'*dır. Kürsü ipek örtüler, mavi ve erguvan yaygılarla örtülür. Kürsünün altına cemaatin önde gelenlerinden seçilen güzel sesli, kıdemli ve hepsi de ibadette görev üstlenebilecek kadar kabiliyetli gençler oturur. Re'sü'l-câlût, yeşiva başkanlarıyla beraber örtülü kürsüye oturur; gençler ise ayakta bekler.

Hazan (Sebt) ibadet*(in)*e *"Baruh şe-amar ve haya ha-'olam, Baruh hu..." (*ברוך שאמר והיה העולם*)* [Mübarektir O, konuşup âlemi Yaratan] duası ile başlar. Tanrı'nın sıfatlarının bahsedildiği bu duada her sıfat arasında, gençler *"Baruh hu!" (*ברוך הוא*)* [Mübarektir O!] kısmını okuyarak *hazan*a mukabele eder.

Hazan o günün Mezmurunu okuduktan sonra gençler korosu *"Tov le-hodo Adonay" (*הודו ליי*)* [Tanrı'ya şükür] duasını okur. Mezmurun tamamlanmasından sonra cemaat hep beraber *Pesuke de-zimra*'ya başlar. Cemaat ve koronun okuması tamamlandıktan sonra *hazan* ayağa kalkarak *"Nişmat kol hay"* נשמת כל-חי*))* [Yaşayan varlıkların Cânı] duasına başlar. Tanrı'nın övüldüğü her pasaj arasında koro *"Tevareh et-şimha Adonay"(*תברך את-שמך*)* [İsmin mübarek olsun!] şeklinde *hazan*a mukabele eder. *Keduşa*'ya kadar *hazan* okur, koro da ona mukabelede bulunur. *"Kadoş, Kadoş, Kadoş..."* (קדוש, קדוש,שדוש יהוה צבאות, מלא כל-הארץ כבודו) [Kuddüstür, Kuddüstür, Kuddüstür; Bütün dünya O'nun izzetiyle dolu!] kısmına gelindiğinde koro bu kısmı sesli şekilde okur. Bu sırada cemaat de içinden iştirak eder.

Daha sonra koro susar ve *hazan* yalnız devam ederek [... *Ve ha-Ofanim ve Hayot*'tan başlayarak] "*Goel/Gaal Yisrael*"e (גאל ישראל) [İsrailoğulları'nın kurtarıcısı] kadarki bölümü okur.

Ardından cemaat *Tefila* için ayağa kalkar. *Hazan Keduşa*'yı "*Kadoş*" kısmına gelinceye kadar tek başına okur. Bu kısma ulaşınca kürsü *(teva)* önünde durur. Koro yüksek sesle "*ha-El ha-Kadoş*" [Mübarek Tanrı] dedikten sonra, *hazan Tefila*'yı tamamlar. Daha sonra cemaat sessizce yerine oturur.

Cemaat yerine oturduğunda re'sü'l-câlût yerinden kalkar. Onu gören cemaat de ayağa kalkarak kendisi için hazırlanan kürsüye oturuncaya kadar ayakta bekler. Daha sonra Sura Yeşivası gaonu kürsüye oturmak üzere kalkar. Re'sü'l-câlûtun huzuruna gelerek başıyla selamladıktan sonra, re'sü'l-câlûtun mukabelesinin ardından onun sağına oturur. Benzer şekilde Pumbedita başkanı da yerinden kalkarak başıyla selamlamasının ardından gelerek soluna oturur.

Cemaat bu üçünün kürsüdeki yerlerine yerleşmesine kadar ayakta bekler. Re'sü'l-câlût ortaya, Sura başkanı sağına, Pumbedita başkanı da soluna oturur. Re'sü'l-câlûtla bunların arasında bir oturak boş kalır.

Kürsünün üstünden re'sü'l-câlûtun başından aşağıya doğru erguvan iplerle örtüler uzatılmıştır. Sinagog *hazanı* re'sü'l-câlûtun bulunduğu kürsüye başını uzatarak bir veya iki gün öncesinden ona özel hazırladığı güzel cümleleri alçak bir sesle okuyarak re'sü'l-câlûtu tebrik eder. Korodaki gençler yüksek sesle "*Amin*" derler. Cemaat *hazanın* re'sü'l-câlûtu tebriğini bitirinceye kadar sessiz bir şekilde bekler.

Re'sü'l-câlût daha sonra söz alarak Tevrat'ın o günkü okunan bölümü *(peraşa)* üzerine konuşmaya başlar. Re'sü'l-câlût o gün okumak istemezse, bunu Sura gaonundan rica

eder. Benzer şekilde Sura gaonu da istemezse, bu sefer Pumbedita başkanından okuması rica edilir. Böylece hepsi birbirini onurlandırmış olur.

Sura gaonu söz alıp konuşmaya başlayınca, cemaatin anlaması için yanında dikilen *meturgeman (mütercim)* sözlerini [Arapçaya] tercüme eder. Gaon huşû ve sükûnet içerisinde ders anlatırken gözlerini kapatır. *Talit*ini de yüzünü örtecek şekilde başından aşağıya doğru sarkıtır.

Bu sırada cemaat nefeslerini dahi kontrol eder bir halde sessizce gaonu dinler. Konuşması sırasında gaon cemaat içerisinde bir fısıltı duyursa gözlerini açar. Bu sırada cemaati bir ürperti ve titreme alır.

Gaon konuşmasını tamamladığında cevaplamaları için cemaate bir soru yöneltir. Cemaatten ergen ve bilge birisi ayağa kalkarak sorulan soruyu cevaplar; sonra da yerine oturur.

Daha sonra ayağa kalkan *hazan "Kadiş de-Rabanan"*ı *(Yitgadel ve Yitkadeş...* יתגדל ויתקדש*)* okumaya başlar. *"Be-Hayehon u be-Yomehon" (...*בחייכון וביומיכון*)* [Hayatımızda ve günümüzde] kısmına gelince, *"liderimiz bu re'sü'l-câlût ve yaşadığımız bu zamanda"* ifadesini ilave eder. *Hazan Kadiş*'i tamamlarken re'sü'l-câlûtu ve yeşiva başkanlarını takdis eder.

Hazan duayı *(beraha)* sonlandırırken ayağa kalkarak *"Falan şehir ve cemaatinden şu kadar (yardım) geldi"* şeklinde yeşivalara bağışta bulunan bütün cemaatleri teker teker anons eder. Bağışta bulunanlar ile bu bağışların yeşivalara ulaşmasına vesile olanlara dualar edilir.

Daha sonra *Ehal ha-Kodeş*'ten Tevrat tomarı *(Sefer Tora)* çıkarılır. Kohen ve Levili okuduktan sonra *hazan* tomarı *re'sü'l-câlût*a getirir. Bu sırada bütün cemaat ayaktadır.

Re'sü'l-câlût tomarı eline alır ve okumaya başlar. Yanında ayakta bekleyen yeşiva başkanlarından Sura gaonu okunan kısmı [Arapçaya veya Aramîceye] tercüme eder. Re'sü'l-câlût okumasını tamamlayınca tomarı *hazana* verir; o da tomarı *tevaya* götürür. *Hazan* tomarı *tevaya* koyunca önce re'sü'l-câlût, ardından da bütün cemaat yerine oturur.

Tevrat tomarı daha sonra *reş kalalar* ve yeşiva öğrencileri tarafından okunmaya başlar. Ancak o gün okumaya kendilerinden önce başkaları çağrıldığı için yeşiva başkanları tomardan okumaz.

Maftir okumasını bitirdikten sonra, zengin veya cemaatin önde gelenlerinden biri onun yanına gelir ve okunan pasajları tercüme eder. Bu, onun için büyük bir onur ve şeref kabul edilir.

Maftir okumasını tamamladığında re'sü'l-câlût Tevrat tomarına duasını okur. *Tefila*'da mahir ve sinagogdaki ibadet sürecine aşinâ olan *şaliah tsiburlar tevayı* çevreleyerek ayakta re'sü'l-câlûtun okumasına "*Amin*!"leri ile eşlik ederler.

Yeşiva başkanlarının da dualarını okumalarından sonra Tevrat tomarı büyük bir saygı ile yerine yerleştirilir.

Musaf ibadetinden sonra sinagogdan çıkılır.

Re'sü'l-câlût sinagogdan çıkıp köşküne ulaşıncaya kadar halk *(Yahudiler)* etrafını sararak değişik şarkı ve övgüler ile onu köşküne kadar teşyi eder. Bu teşyie yeşiva başkanları iştirak etmezler; ancak öğrencilerini gönderirler.

Re'sü'l-câlût teşyi için gelen yeşiva öğrencilerini bırakmaz. Yedi gün süreyle onları köşkünde misafir eder.

Dönüşten itibaren re'sü'l-câlût artık köşkünden çıkmaz. Halk Sebt, bayram ya da *hol ha-mo'ed* de fırsat buldukça yeni re'sü'l-câlûtu tebrik eder.

Re'sü'l-câlût bir ihtiyacı için köşkünden çıktığında, güzel elbiseler içerisinde, halifeden sonraki ikinci adamın, yani vezirin arabasına biner. Kendisine on-on beş kadar kişi eşlik eder. Bu sırada re'sü'l-câlûtun etrafında köleleri koşuşturur.

Yolda Yahudi cemaatinden biri ile karşılaştığında cemaat üyesi hemen ona doğru koşar. Eline yapışarak kendisine gülümser. Karşılaştığı diğer Yahudiler de re'sü'l-câlûta bu şekilde ta'zimde bulunurlar. Gideceği yere varıncaya kadar etrafına toplanan elli-altmış kişi re'sü'l-câlûta bu sırada eşlik eder. Re'sü'l-câlût evine dönerken de benzer sahneler yaşanır.

Re'sü'l-câlût köşkünden maiyeti olmaksızın asla çıkmaz. Bu yönüyle o vezirlere benzemektedir.

Re'sü'l-câlût halifenin huzuruna çıkmak isterse, vezir ya da gece gündüz halifeye hizmet eden adamlarından birinin aracılığıyla randevu talep eder. Halife kendisiyle görüşmeyi kabul etmesinden sonra saray görevlilerine re'sü'l-câlûtu huzuruna getirmelerini emreder.

Re'sü'l-câlût saraya girince, saray çalışanları kendisini karşılamak üzere koşarlar. Bu sırada re'sü'l-câlût elini daha önceden koynunda hazırladığı keseye götürür. Dinar ya da dirhem, kimin şansına ne çıkarsa yanına gelen hizmetlilere bahşişler dağıtır. Hizmetliler re'sü'l-câlûta çok hürmet eder. Elinden tutarak halifenin huzuruna götürürler.

Re'sü'l-câlût halifenin huzuruna varınca diz çökerek eğilir. Bir dizi yerde diğer dizi havada bekleyen re'sü'l-câlûta halife kalkması için işaret eder. Halife yanında ayakta bekleyen görevlilerden birine işaret ederek re'sü'l-câlûtu elinden tutup kendisi için hazırlanan yere oturtmasını emreder.

Re'sü'l-câlût yerine oturduktan sonra halife ile konuşmaya başlar. Halife re'sü'l-câlûta hal ve hatırını sorduktan sonra geliş gayesini sorar. Re'sü'l-câlût halifeden konuşmak

için izin ister. İzin verilmesinin ardından sözlerine önceden hazırladığı övgü ifadeleriyle başlayan re'sü'l-câlût, halife ve Atalarının, milleti Yahudilere yaptığı iyilikleri sıralar. Arapça ifadelerle kendisine övgüler yağdırır. Sonunda da halifeden isteklerini sıralar.

Halife re'sü'l-câlûtun bütün isteklerinin yerine getirileceğini söyleyerek yanındakilere gerekenin derhal yapılması için yazılı talimat verir. Re'sü'l-câlût sevinç içerisinde halifenin huzurundan ayrılır.

Re'sü'l-câlûtun hakları ve *(cemaatten)* aldığı aidatlara gelince;

Re'sü'l-câlût her yıl, Bağdat'ın doğusunda, yarım gün uzaklıkta bulunan Nehrevân ve çevresindeki yerlere yeşiva başkanlarının teyidi ile elinde yazılı emir olan bir *dayan* gönderir. Bahsi geçen yerden *(yani Nehrevân)* re'sü'l-câlûtun kasasına her yıl 60 ila 70 dinar *(zahov)* arasında para girer.

Dayan tayin edildiği yere varınca, o yerin önde gelen kimselerinden iki kişiyi seçer. Bu kimseler *dayan*a icraatlarında yardım ederler. Tayin edilen *dayan*ın verdiği kararlar müsbet, hükümleri isabetli ise, cemaat ileri gelenleri ile beldenin önderleri re'sü'l-câlûta yazdıkları bir yazıyla *dayan*larını överler. Ancak -mazallah- *dayan* söz konusu meselelerde kötü, icraatlarında başarısız ise re'sü'l-câlût ve yeşiva başkanlarına yazılan mektupta onun icraatlarında başarısız, gidişâtının da çok kötü olduğu belirtilir. *(Cemaatin tayin edilen) dayan*dan memnun olmaması durumunda re'sü'l-câlût ve yeşiva başkanları onu derhal görevden alarak yerine başkasını tayin ederler.

Dayan görev yaptığı yerde, yirmi yaş ve üzeri her cemaat üyesinden yıllık 2 dirhem *(zuz)* [vergi] alır: 1 dirhem Fısıh'ta *(Pesah)*, 1 dirhem de Çardaklar Bayramı'nda *(Sukot)* toplanır.

*Dayan, bet din*de borç senetleri ile hediye ve satış belgelerinden ise Müslümanların kullandığı dirhemlerden 4⅓ dirhem ücret alır. *Bet din* kâtibi *(sofer), dayan*ın kendisine senelik olarak taahhüt ettiğinden başka bir ücret *(maaş)* alamaz. *(Yapılan işlemlere karşılık alınan)* bu ücretler, *dayan*ın *bet din*de olmadığı zamanlarda dahi alınır. *Dayan*ın emrinde görev yapan iki kimse, kurumdan izinsiz bir şey yapılmaması için yetki alanındaki yerleri gece-gündüz takip ederler. *Dayan*a haber vermeksizin gizlice belge düzenleyenlere duruma göre *herem*, para cezası *(kenas)* ya da kırbaç *(malkot)* cezası verilir.

*Bet din*de işi olan kimseler eğer fakir ise, kâtip *dayan*ın bilgisi dahilinde onun verebileceği kadar ücret alır.

Dayan lokantacılardan da her hafta 1 dirhem *(vergi)* alır. Re'sü'l-câlûta Fâris *(Paras)* bölgesinden bu kalemden her yıl 20 dinar para gelmektedir.

Re'sü'l-câlûta ayrıca Bağdat'a beş gün uzaklıktaki Hulvân'dan senelik 150; re'sü'l-câlûtun doğum yeri olan Kasr'dan ise 30 dinar aidat gelmektedir. Her Yahudiden biri Fısıh diğeri Çardaklar Bayramı'nda olmak üzere senelik toplanan 2 dirhem, cemaatin fakirlerinden alınmaz. Cemaatin zenginleri biraz daha fazla vermek suretiyle onları bu yükümlülükten kurtarır.

Lokantacılar re'sü'l-câlûta her yıl çeyrek dinar para öder. Bahsi geçen yer ve kalemlerden re'sü'l-câlûta gelen senelik para ise 700 dinar civarındadır.

Re'sü'l-câlût uzak diyarlardaki cemaatlere destek amacıyla yazdığı mektuplardan genelde olumlu cevap alır. Bu cemaatler re'sü'l-câlûtun ricasını geri çevirmezler.

Re'sü'l-câlûtun oğlu bir yere gittiğinde cemaatler onu güler yüzle ve saygı ile karşılarlar. Büyük-küçük bütün ce-

maatler fedakârlıktan kaçınmaksızın imkânları ölçüsünde re'sü'l-câlûta hediyeler gönderirler. Cemaatler re'sü'l-câlûtun oğluna hüsn-ü kabul göstermez, hediyeleri ile saygılarını izhar etmezlerse, babası bunu yapan cemaatlere gönderdiği *"patiha"* (פתיחה) yazısı ile *herem* ilân eder.

[Kroniğin müellifi] Rav Natan'ın *(ha-Bavli)* belirttiğine göre, David ben Zakkay'ın oğlu re'sü'l-câlûtun idarî hakimiyetindeki Fâris bölgesine *(Paras)* gittiğinde bölgedeki cemaat ona gereği gibi saygı göstermemiş. Bu ilgisizliği babasına haber verince re'sü'l-câlût cemaate *herem* ilân etmiş. Hatta bununla da yetinmemiş, durumu [Abbâsî] vezir[i] *(mişne)* aracılığıyla halifeye *(ha-meleh)* iletmiş. Halife bölge valisine bir mektup yazarak re'sü'l-câlûtun oğluna gerekli desteği vermesi ve kendisine yardım etmesi konusunda uyarmış. Halifenin mektubu ulaşınca vali hemen harekete geçerek re'sü'l-câlûtun oğluna yardım etmiş. Re'sü'l-câlûtun oğlu bu sayede pek çok para toplamış. Fâris ve çevresi re'sü'l-câlûtun idarî hakimiyetinde idi. Oğul daha sonra Bağdat'a dönmüş. Yeşiva başkanları bu konuya ne müdahele etmişler ne de re'sü'l-câlûtun oğlunu bu davranışından dolayı eleştirmişler.

Re'sü'l-câlût öldüğünde *(yeni re'sü'l-câlût göreve başlayıncaya kadar)* idarî hakimiyetindeki yerler, Sura Yeşivası'na bağlanır.

Re'sü'l-câlûtluk kâtibi maaşını re'sü'l-câlûttan alır. Diğer cemaatlerin yeşivalara sorularıyla beraber gönderdikleri adak ve bağışlarda re'sü'l-câlûtun herhangi bir payı yoktur.

Yeşiva başkanları görevlerine re'sü'l-câlûtun göreve başlama törenine benzer bir törenle başlar. Ancak sinagogta yeşiva başkanlarına [re'sü'l-câlûta yapıldığı gibi] okumaları için *Sefer Tora* götürülmez. Yeşiva başkanları *teva*ya cemaatten herhangi biri gibi çıkar ve *Sefer Tora*'yı okur.

Yukarıda da belirtildiği üzere, hem re'sü'l-câlût hem de yeşiva başkanları kendilerine bağlı cemaatleri tayin ettikleri *dayan*lar vasıtasıyla yönetirler.

Sura'nın idarî hakimiyetindeki Vâsıt *(וסאט)* ve çevresinden yeşivaya her yıl 190; Basra *(בצרה)* ve Hille *(כלה)* ile çevresinden ise 300 dinar para gönderilir.

Basra ile Ofir *(אופיר)*[160] arasında yer alan, Basra'ya iki günlük uzaklıktaki Kûmis *(גמוס)* de Sura Yeşivası'nın idarî hakimiyetindedir.

Kendisine bağlı şehir ve kasabalardan Sura Yeşivası'na her yıl sadece adak ve gönüllü bağışlardan 1.500 dinar para gelmektedir. Kuzey, güney, doğu ve deniz tarafında Sura'ya bağlı başka şehir ve kasabalar da vardır. Yeşiva buraları re'sü'l-câlûtun idarî hakimiyetindeki yerleri yönettiği gibi yönetir.

Sura'ya bağlı lokantacılar ise yeşivaya haftada çeyrek dirhem *(zuz)* vergi öderler.[161]

Re'sü'l-câlûtluk yeşivası ekonomik açıdan sıkıntıda olduğu dönemlerde idarî hakimiyetindeki cemaatlere mektuplar yazarak yardım ister. Her cemaat gücünün yettiği kadar hediye *(ve yardım)* gönderir. Pumbedita Yeşivası'ndaki usul de bu şekildedir.

[160] Kitab-ı Mukaddes döneminde altın ve değerli taşlarıyla şöhret bulan Ofir'e Hz. Süleyman zamanında bazı seferler düzenlenmişti. Bkz. I. Krallar 9/28; 10/11; II. Tarihler 8/18. Ofir'in Hindistan veya Güney Arabistan olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Graetz, *History of the Jews*, III, 97-98.

[161] Bu ücret yeşivanın Yahudi dinine uygun *(kaşer)* yemek satma iznine binaen verilirdi. Yeşivalara bağlı *bet din*ler yemek, süt, peynir ve ekmek gibi temel gıdaların bizzat Yahudiler tarafından imal edilmesini sağladıkları gibi, bunların satılmasını da ancak ruhsat verdikleri dükkânlarda yaptırırlardı. Bu ruhsat karşılığında da dükkân sahiplerinden belli bir ücret alınırdı. Dükkânlar "*bodek*" adı verilen "*bet din* müfettişleri" tarafından sık sık teftiş edilir; kuralları ihlâl eden ya da dikkatsiz davrananlar cezalandırılarak ruhsatları iptal edilirdi. Detaylar için bkz. Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 482.

Diğer cemaatlerden yeşiva başkanının bizzat adı zikredilerek gönderilen sorular ile bu sorulara iliştirilen paralarda diğer yeşiva başkanının herhangi bir hak ve tasarrufu yoktur. Bu paralar gönderildiği yeşivanın başkanına aittir. Ancak, herhangi bir isim zikredilmeksizin gönderilen yardımlar ise iki yeşiva arasında eşit olarak paylaştırılır.[162] Her yıl cemaatlerden gelen adak ve gönüllü bağışların paylaşım usulü de böyledir.

Yardım paraları, cemaatten güvenilir bir adama *(iş neeman/yed-i emin)* emanet edilir. Değişik yerlerden yeşivaya gelen öğrencilerin senelik masrafları bu paralardan karşılanır.

Diğer cemaatlerden ilim tahsil etmek için öğrenciler, biri yazın Elül'de diğeri de kışın Adar ayında "*Hodşey Kele*" adı verilen günlerde yeşivaya gelirler. Her öğrenci Talmud'un bir önceki toplantıda yeşiva başkanı tarafından kendisine verilen bölümünü *(maskata/*מסכתא*)* beş ay boyunca çalışır ve öğrenir. Yeşiva başkanı Adar ayındaki toplantının bitiminde Talmud'un Elül'de mütalaa edilecek bölümünü; Elül'deki toplantı bitiminde ise Adar'da mütalaa edilecek bölümü tespit ederek duyurur. Öğrenciler Elül ve Adar aylarında gelerek yeşiva başkanının önüne oturur. Yeşiva başkanı *(söz konusu)* bölümlerin etütlerini yapar ve öğrencilerin bilgisini yoklar.

Yeşivanın yapılanması ise şöyledir:

Yeşivanın en başında bir başkan vardır. Yeşiva başkanının hemen önünde on kişiden oluşan, yüzleri başkana dönük oturan ve "*dara kama*" olarak isimlendirilen bir *(ulema)* grub*(u)* vardır. On kişinin yedisi "*reş kala*" *(çoğulu reşey kalot/*

[162] Sura Yeşivası, Kohen Tsadek zamanında *(917-936)* Pumbedita Yeşivası'nın güçlenmesine kadar cemaatlerden gelen paraların üçte ikisini alırdı. Ancak Kohen Tsadek zamanından itibaren bu gelirler eşit miktarda pay edilmeye başlamıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere ha-Bavli zamanında bu gelirler eşit şekilde *(be-şave)* pay edilmekte idi.

ראשי כלות), üçü ise *"haver" (çoğulu haverim/*חברים*)* olarak isimlendirilir.

Bunların *"reş kala"* olarak isimlendirilmesine gelince; Bunlardan her biri *Sanedrin*'in her on üyesinin temsilcisidir. Bu üyelerin her biri ise *"aluf" (çoğulu alufim/*אלופים*)* olarak isimlendirilmektedir.

Reş kala'dan biri ölürse, o makamı doldurabilecek nitelikte bir oğlu varsa, yaşça küçük dahi olsa, babasının yerine geçer.

Haver'lerden biri ölürse yerine o makamı doldurabilecek bilgi ve kabiliyete sahip oğlu varsa, o geçer. Eğer ölen kimsenin varisi varsa bunlardan hiç biri arkadaşının yerine geçemez. Şayet babasının yerini doldurabilecek bir oğul yoksa, bu durumda üç kişiden *(haverim)* biri, yedilerin *(reş kalot)* arasına dahil olur. Bunlar arasına dahil olmayanlar ise diğer din adamları ya da sayıları dört yüz olan yeşiva öğrencilerinin oturduğu sırada otururlar.

Sanedrin, yedi sıra halinde *(oturan)* 70 kişiden oluşur. İlk sıra *(dara kama)* yukarıda bahsettiğimiz şekilde oturur. Diğerleri ise yedi sıra halinde yüzleri yeşiva başkanına dönük vaziyette otururlar. Yeşiva öğrencileri ise bunların arkasında yer alır.

Yeşivada öğrencilerin belli bir yeri yoktur. Ancak ilk yedi sıradakilerin her birinin kendilerine ait yerleri vardır. Hiçbiri arkadaşının yerine oturmaz. İlk yedi sıradakilerden biri babasından dolayı değil de bilgisinden dolayı üstünlük kazanmışsa, bilgisine hürmeten layık olduğu yerde oturtulur.

Yeşiva başkanı bilgilerini ölçmek istediğinde Adar ayının dört Sebtinde *(Şabat)* öğrencilerle toplantılar düzenler. Bu toplantılarda Yeşiva başkanı yerine oturduğunda ilk sıradaki öğrenciler huzuruna gelerek konuyu mütalaa ve müzakere

ederler. Diğer öğrenciler sessiz bir şekilde bu arkadaşlarını dinlerler. Öğrenciler konuşulması gereken yer ve zamanda kendi aralarında konuşur ve tartışırlar. Yeşiva başkanı sessiz bir şekilde onları dinler; söylemek istediklerini kavrar. Daha sonra tartışılan bölümü okur. Öğrenciler yeşiva başkanlarını büyük bir sessizlik içinde dinleyerek tartışılan kısımları anlamaya çalışırlar.

Yeşiva başkanı okumasını tamamladığında öğrencilerin evinde çalıştığı kısımlar hakkında sorular sorar. Onların görüş ayrılığına düştüğü yerleri detaylarıyla izah eder. Kimi zaman orada bulunanlara bölümdeki *halàkotu (hukukî meseleler)* sorar. Toplantıdakilerin her biri soruyu kendisi değil de, ilmine hürmeten bir başka arkadaşının cevaplamasını ister. Neticede yeşiva başkanına saygıdan dolayı hiç biri soruya cevap vermez. Nihayet yeşiva başkanı soru olarak yönelttiği hukukî mesele ile ilgili hükümleri bizzat kendisi açıklar. Orada bulunanlardan hiçbiri yeşiva başkanından izin almadıkça konuşamaz.

(Herhangi bir mesele hakkında) söz alan biri bilgi ve anlayışına göre konu hakkındaki görüşlerini anlatır. Yeşiva başkanı anlatılan konu ile ilgili hukukî meseleleri enine boyuna açıklayarak dinleyicilerin daha iyi anlamasını sağlar.

Konuların herkes tarafından kavrandığı anlaşıldıktan sonra *dara kama*dan biri ayağa kalkarak büyük-küçük herkesin duyabileceği şekilde konuyu anlatmaya başlar. Onu görenler tartışılan konuyu izah için ayağa kalktığını anlarlar. Ayağa kalkan din adamı konu ve terimleri en ince ayrıntısına kadar izah eder. Böylece öğrencilerin araştırıp müzakere ettiği konu iyice anlaşılır hale gelir. O ay boyunca tespit edilen konular hep bu şekilde mütalaa edilir.

Ayın dördüncü Sebtinde bütün *Sanedrin* ve öğrenciler ödev olarak verilen yerleri okumuş olurlar. Yeşiva başkanı

hepsini dinler. Bilgilerini ölçer. Hangisinin daha bilgili, hangisinin intikal kabiliyetinin daha kıvrak olduğunu anlamaya çalışır.

Başkan, öğrenimi düzgün olmayan birini görünce yüzünü ekşitir. Hakkından *(aldığı para/burs)* eksiltmeye gider. Çalışmadığı için kendisini azarlar. Sonra ona atladığı kısımlar ile tembellik ettiği yerleri bir bir izah eder. Çalışmayan öğrenciyi, öğrenimine dikkat etmemesi ve aynı davranışı tekrarlaması durumunda *(yeşivaya gelen yardımlardan)* kendisine bir şey vermeyeceği konusunda uyarıda bulunur.

Bu sebeple öğrenciler yeşiva başkanının karşısında başarısız duruma düşmemek için derslerini sıkı tutarak mahçup olmamak için ellerinden gelen gayreti göstermeye çalışırlar.

Yeşiva öğrencileri Talmud'un evde çalışacakları bölümü tespit edilinceye kadar yeşiva başkanının yanından ayrılmazlar. *(Yeşiva öğrencisi olmayan)* diğerleri ise Talmud'un hangi bölümünü isterlerse oraya çalışabilirler.

Yeşivalarda *responsa*ların *(şeelot u'tşıvot)* yazımı konusuna gelince;

Adar ayı boyunca, yeşiva başkanına gönderilen sorular birer birer okunur. Başkan, yeşiva üyeleri ve öğrencilere soru ile ilgili görüşlerini sorar. Ancak onlar yeşiva başkanına saygılarından dolayı sorularla ilgili görüşlerini hemen açıklamazlar. Yeşiva başkanı her birine izin vererek konuyla ilgili bilgi ister. Onlar da bildikleri kadar görüşlerini açıklar. Zor ya da kolay bütün meseleler enine boyuna tartışılarak bir neticeye ulaşılır. Tartışmaların sonunda yeşiva kâtibi çağrılarak *(soruyu gönderen cemaat için) responsa* yazdırılır.

Sene boyunca diğer cemaatlerden gelen sorulara cevaplar bu şekilde hazırlanır. Ayın başında bütün sorular ve cevaplar dönemsel toplantılara katılan cemaat *(havura kele)* huzu-

runda okunarak yeşiva başkanı tarafından mühürlendikten sonra ilgili cemaatlere gönderilir.

Daha sonra yeşivaya gönderilen para başkan, üyeler ve öğrenciler arasında paylaştırılır.

Seder 'Olam Zuta burada sona eriyor.[163]

2. Netira ve Oğulları

Halife Mu'tazıd [zamanında (892-902)] Haman'ın[164] tavsiyesi üzerine Ahoşveroş'un Yahudiler aleyhine hazırladığı ferman gibi bir ferman hazırlandı. Fermanda Yahudilerin toptan öldürülüp yok edilmesi kayıtlı idi.

Bu kötü vezir, şehir valilerine gönderilmek üzere halifenin imzalaması için uzun fermanı getirdiğinde, halife başka bir işle meşgul olduğu için imzalayamamış; fermanın onay işini ertesi güne bırakmıştı.

Halife o gece Nasi Bostanay'a[165] kötülük yapmak isteyen Sasanî imparatorunun[166] başına gelen olaya benzer bir olay

[163] תם ונשלם שלי"ע בנלך ואעי

[164] Kronikte "Haman" olarak bahsedilen kişi Abbasî veziri İbn Ebü'l-Bağl'dir (אבן אבי אלבגל).

[165] Sasaniler döneminin son, İslâmî dönemin ilk re'sü'l-câlûtu Bostanay ben Haninay *(618-670)*. Menkıbeye göre, Sasâniler'in son dönemlerinde Kisra II. Hüsrev Perviz ülkedeki bütün Yahudilerin sürülmesini emreder. Ancak Kisra o gece rüyasında kendisini bir bahçede *(bostan)* bütün meyve ağaçlarını keserken görür. Tam son ağacı keseceği sırada pîr-i fâni biri aniden onun önüne çıkar ve alnının ortasına vurur. Heyecanla uyanan Kisra müşavirlerinden gördüğü rüyayı tabir ettirmelerini ister. Ancak onlardan hiçbiri rüyayı tabir edemez. Bunun üzerine iyi bir rüya tabircisi bulunur. O da Bostanay'ın anne tarafından dedesi Haninay'ın kayınpederidir. Tabirci rüyadaki pîr-i fâninin Kral Davud *(Davud Peygamber)* olduğunu, alnına çocuklarının sürülmesine razı olmadığını belirtmek için vurduğunu söyler. Bunun üzerine Kisra Yahudileri sürme kararından vazgeçer. Haninay'ın hamile olan dul eşini çağırarak ikrama boğar. Kadın da çocuğunu doğurunca Kisra'nın rüyasının anısına adını Bostanay koyar. Zamanla büyüyen Bostanay, bir keresinde Kisra'nın huzurunda gösterdiği pratik zekası sebebiyle onun beğenisini kazanır. Kisra kendisini Yahudilerin resmî temsilcisi *(re'sü'l-câlût)* tayin eder. Bkz. Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, s. 72.

[166] Kisra II. Hüsrev Perviz *(590-628)*.

yaşadı. Halife [uyku ile uyanıklık arasında] ıssız karanlıkta bir adam gördü. Adam elini kaldırıp vurduğu halifeyi dizleri üzerine çökerttikten sonra şöyle dedi:

"Yahudilere el uzatmaktan vazgeç! Emrime karşı gelir, haddi aşarsan, cezalandırılacak; ellerin ve ayakların kesilecek!"

Adam bunları söyledikten sonra hızla oradan uzaklaşmıştı.

Halife acı ve korku içerisinde olduğu yerde kalakaldı. Bütün bunların uykusuzluktan kaynaklandığını düşündüğü için, uyuduğu köşkün etrafında nöbet tutan kırk kadar askerin köşke girmelerini ve nöbetlerini burada tutmalarını emretti.

Halife güvenliğinden emin olduktan sonra yatağına tekrar uzandı. Tam uykuya dalmak üzereydi ki, biraz önceki adam kendisine tekrar göründü ve şunları söyledi:

"Masum insanların kanını döktü(rdü)ğünde eline ne geçecek? Boşuna uğraşma! Onlar [muhafızlar] ne beni görür ne de benim kim olduğumu bilirler. Ben, Nebi Eliyahu'yum (Eliyahu ha-Nevi). Sana her ne olursa olsun, Yahudilere el uzatmamanı emrediyorum! Eğer bu emre uymazsan seni cezalandıracağım."

Büyük bir korku içinde uykusundan tekrar uyanan halifenin aklına o anda [Yahudi] Netira geldi. ....[167] Hemen Netira'yı çağırttı. Yanına geldiğinde de ona aceleyle:

"*Eliyahu kimdir*?" diye sordu.

Netira: "*Tanrı (Adonay) müminlerin emirini korusun! Eliyahu, Hızır'dır efendim*"[168] diye cevap verdi.

[167] Burada Yahudice-Arapça metinde bazı ifadeler daha vardır; ancak öncesinde bazı kelimelerin düşmesinden dolayı pek anlaşılamamaktadır.

[168] Müslümanlar Eliyahu'yu Hızır olarak isimlendirir.

Halife tekrar sordu: "Peki, Hızır Yahudilere kol-kanat gerer mi?"

Netira, halifenin bu sorusuna: "Efendim! Biz Peygamber'lerimizden (aleyhimüsselam-selâm onların üzerine olsun) sizin de buyurduğunuz gibi, onun Yahudilere kol-kanat gerdiğini öğrendik. Geleneğimizdeki bilgi böyledir. Yahudiler zayıf ve güçsüz olsalar dahi Tanrı'yı unutmadılar; Tanrı da onları hiçbir zaman terk etmedi, terk etmeyecektir de", şeklinde cevap verdi.

Netira daha sonra "*Tanrı, Musa Peygamber aracılığıyla Yahudilere şöyle bir söz vermiştir*", diyerek [İbranîce olarak] Tevrat'taki şu pasajı okudu: "*... Bütün bunlara rağmen onlar (Yahudiler) düşman memleketlerinde oldukları zaman onları tamamen yok etmek ve kendileriyle olan ahdimi bozmak üzere kendilerini reddetmeyeceğim; onlardan nefret etmeyeceğim. Çünkü ben onların Tanrısı Rab'im.*"[169]

Halife, Netira'dan pasajı Arapçaya tercüme etmesini istedi.

Halife, Netira'ya başına gelenleri anlattı. Ona Yahudiler aleyhine hazırlanan fermanı gösterdi. Ardından da ona [bu işin müsebbibi] Vezir İbn Ebü'l-Bağl'i yakalayıp cezalandırabileceğini; bütün varlığını müsadere ederek istediği şekilde tasarrufta bulunabileceğini söyledi.

Halifenin kendisini bu şekilde yetkilendirmesinin ardından Netira hemen o gece saraydan asker alarak Vezir İbn Ebü'l-Bağl'in evini bastı. Gizli-açık bütün mal varlığını çıkarması için ona işkence yaptırdı. Vezirin *(Yahudiler aleyhine valilere)* yazdığı mektup ve bütün mal varlığı Netira'nın köşküne nakledildi. İbn Ebü'l-Bağl'in kaçmaması için de başına nöbetçi dikildi.

[169] Levililer 26/44.

Netira ertesi sabah erkenden halifenin huzuruna çıktı. Vezirin yazdığı ferman, evinde bulduğu para, mücevher, elbise, değerli taş ve eşyalar ile köle ve cariyeleri halifeye takdim etti.

Halife, bunların hepsini Netira'ya bağışladığını belirterek istediği şekilde tasarruf hakkına sahip olduğunu söyledi. Netira, halifeden köle ve cariyeleri almasını rica etti; ancak halife kabul etmedi ve Netira'ya:

"Bunları al ve istediğini yap! Bir tane dahi olsa, bunlardan hiçbirini sarayıma almayacağım."

Netira köle ve cariyeler ile vezirin diğer kıymetli mallarını halifenin adamlarına dağıttı. Kalan bir kısım malı da kendisi aldı.

Halife Mu'tazıd Netira'ya Yahudileri *cizye*den muaf tutabileceğini de söyledi. Ancak Netira halifeye Yahudilerin *cizye* sayesinde "*zimmet*" altında olduklarını, *cizye*nin kaldırılması durumunda Yahudilerin can *(ve mal)* güvenliğinin kalkacağını belirterek halifeden böyle bir tasarrufta bulunmamasını rica etti. *Cizye* vermemeye alışan Yahudilerden sonraki dönemlerde talep edilmesi durumunda, bunun onlara çok ağır geleceğini söyleyen Netira, halifeye *cizye*yi makul bir miktarda alabileceği tavsiyesinde bulundu.

Bu sözler üzerine halife, Netira'ya, Yahudilerden *cizye*yi [Hz.] Peygamber zamanındaki âdet [şekil ve miktar] üzere toplamasını emretti. Netira da emredileni yaptı.

Yahudiler dokuz buçuk yıl bu şekilde herhangi bir belâ ve felâkete maruz kalmaksızın sükûnet ve selâmet içinde yaşadılar. Yahudiler Abbasî ailesi gibi siyah elbiseler giyiyor, Müslümanlardan *(ha-goyim)* da herhangi bir baskı görmüyorlardı. Bir olay hariç herhangi bir sıkıntı ile de karşılaşmadılar.

Yahudilere sıkıntı yaşatan olay da şudur:

Bir keresinde sufîlerden bir grup, şehir feneri yanında Yahudileri sıkıştırdılar. Fener, Dicle Nehri kıyısındaki hilâfet sarayının önünde idi. Ancak halifenin adamları bu serkeş grubu tek tek yakalayarak sandallarla saraya getirip hapsettiler. Geceleyin de bunları ikişerli gruplara ayırarak çuvallara doldurdular. Kemikleri kırılıncaya kadar dövdüler. Daha sonra tekrar sandallara bindirerek Dicle'ye attılar. Bu olaydan sonra kimse Yahudilere yan gözle bakmaya cesaret edemedi.

Halife Mu'tazıd'ın ölümünden sonra[170] Muktedir [908-932] halife oldu. Netira, bu halife döneminde de vefatına kadar sekiz yıl boyunca seleflerinin nezdindeki saygın yerini korudu. Netira [916 yılında] Muktedir'in halifeliği sırasında öldü *(Tanrı kendisine rahmet etsin)*.

Babaları [Netira'nın devlet ve cemaat içerisindeki] rolünü/konumunu oğulları Sehl ve Yitshak üstlenmiştir.[171]

Sehl'in [b. Netira] evi, Bağdat'ta er-Rebî semtindeki Derbü Cemîl'dedir. Her gün köşkünden hilâfet sarayına atla gidip gelen Sehl, devlet bütçesinden kendisine takdir edilen 500 miskali [maaş/para] almaz, bunu vezirlere dağıtır.

Sehl, büyük-küçük her Yahudinin yardımına koşar. Cemaatten birinin başına bir şey geldiğinde ya da onlardan birinin bir şeye ihtiyacı olduğunda onu arar, bulur ve yardım eder.

Sehl çok cömerttir. Gizli-açık aynî *(be-kesef)* ve nakdî *(be-gadim)* pek çok sadaka dağıtır.

[170] Bu arada 902-908 yılları arasında Müktefî'nin halifelik yaptığı hatırlatılmalıdır.

[171] Kaynaklarda Netira'nın bunlar dışında, oğul ya da kız başka çocuklarından bahsedilmemektedir.

Her Sebt [Şabat] günü pek çok insan ibadet **etmek için** Sehl'in köşküne gelir. Sehl, evine gelen herkesi ağırlar. Hizmetçisi, Sehl'in önünde durur. Onun işaretine göre [özel misafirleri için ayırdığı] sofraya oturmak isteyenlere engel olur.

Sebt ibadetinden sonra insanlar geldikleri kapıdan değil de bir başka kapıdan uğurlanır. [Özel misafirlerine ayrılan] sofraya oturtulmayanlar, odalarda kurulan sofralarda ağırlanır.

Sayıları iki yüz ila dört yüz arasında değişen fakirler Sehl'in Sebt sofrasında yemek yemek üzere gelirler. Sehl, gelenleri onarlı gruplar halinde sofralara oturtarak kendilerine ikram eder.

Sehl'in [güzel] âdetinden biri de her hafta Perşembe günü 3 fırın kiralamasıdır. Fakir ve diğer ihtiyaç sahipleri ertesi gün, Cuma öğleye kadar gizlice gelerek bu fırınlardan Sebt için hazırlanan yemekleri *(seudot Şabat)*, etli ekmek [lahmacun?][172] ve diğer çeşitlerden alarak evlerine götürürler.

Sehl bunun dışında Sebt günleri köşküne gelenlere [fakirlere] ertesi hafta için ekmek ve et yardımında bulunur.

Sehl [köşkünde kurulan] sofralara bizzat nezaret eder. Çoğunluğunu fakirlerin oluşturduğu bu misafirler yemeklerini tamamlayıncaya kadar başlarında bekler. Misafirlere su ve diğer içecekler ile meyveyi bizzat dağıtır; bu arada kendisi de atıştırır. Yemek duasını *(birkat ha-mazon)* ise kendisi yapar. [Misafirlerin yemeği bitirmesinden] sonra da kendisi ve köşkteki çalışanları yemeklerini yer. Bu sırada Sehl, davetlilere içecek ikramı yaptırır.

[172] "*Lehem 'im basar*: לחם עם בשר"

Davetliler o gece, Sebt çıkışı *(motseey Şabat)* Sehl'in evinde kalırlar. Ertesi gün sabah ibadetinden *(şahrit)* sonra herkes işine gitmek üzere Sehl'in evinden ayrılır.

Sehl, Yahudi olmayan kimselere *(goyim)* de sadaka ve hediyeler verir. [Her sene] 500 elbise satın alarak bunları Yahudi olmayan fakirlere dağıtır.

Sehl, Hâşimoğulları'ndan [Hz.] Ali'nin Kûfe şehrinde yaşayan torunlarına da hediyeler gönderir. Aslında bu, babasından tevarüs ettiği bir alışkanlıktır. Babası Netira da her zaman [Hz.] Ali'nin torunlarına hediyeler takdim ederdi.

İran'da Sehl'e ait bir pazar yeri vardır. Sehl'e buradan her gün 2.000 dirhem para gelir.

Sehl, Tevrat ve Talmud'a da oldukça vâkıftır. Bunlardan pek çok pasajı ezbere bilir. O, dinî ve hukukî konuları da gayet iyi bilmektedir.

Sehl, Sa'diya'nın *(Rav Sa'diya Gaon)* öğrencisidir.

Sehl'de bunlara benzer daha pek çok haslet *(ofney ha-ma'alot)* mevcuttur.

Şimdilerde [kroniğin yazıldığı sırada] 40 yaşında olan Sehl, Arapçayı çok hızlı ve güzel yazar. Sehl'in, babasının adını verdiği Netira isminde bir oğlu vardır. O da şu sıralar 8 yaşlarında.

Sehl'in Yitshak isminde bir erkek kardeşi bulunmaktadır. Sehl'in küçüğü olan Yitshak, şimdilerde 27 yaşındadır. [Ticaret ve cemaat işlerinde] ağabeyi Sehl'e yardım etmektedir.

[*Kronik ani bir şekilde burada kesilmektedir.*]

3. Re'sü'l-câlût Ukba ile Pumbedita Gaonu Kohen Tsadek'in Mücadelesi

Ahbâru Bağdat'ta *(אכ'באר בגדאד)*[173] bahsedildiği üzere... Davud soyuna mensup Re'sü'l-câlût Ukba Afrika'ya geldi... [Kronik müellifi/Natan ha-Bavli] şu an belli bir tarih veremese de, [Ukba] uzun süre idarî makamda bulunmuştu. Ukba'nın re'sü'l-câlûtluk makamında bulunduğu sırada Kohen Tsadek Pumbedita Yeşivası'nın başında bulunuyordu.

[Re'sü'l-câlût Ukba'nın] göreve gelişinin dördüncü yılında, yeşiva başkanı ile arasında Horasan'ın idaresi *(reşut)* konusunda bir tartışma *(ihtilaf)* ve mücadele *(şürur)* yaşandı.

Eskiden beri Horasan'ın idaresi, Pumbedita Yeşivası'nın görev alanında idi. Bölgede yaşayan Yahudi cemaatlerine yargıçlar *(dayanim)* bu yeşiva tarafından atanır; bölgenin gelir ve vergileri *(ve cemîu kabâleti emvâliha)* de Pumbedita'ya gönderilirdi.

Ancak *(Re'sü'l-câlût)* Ukba, Horasan gelirlerine göz dikti. Horasan gelirlerini kendi kurumuna alarak Pumbedita'yı bu gelirlerden mahrum etmek için bölgeye [Re'sü'l-câlûtluğa bağlı] yargıçlar tayin etmeye kalktı.

Pumbedita Yeşivası gaonu [Re'sü'l-câlûtun] bu tavrına tepki göstererek hakkını yedirtmek istemedi. Yosef ben Finhas ile damadı, kızının kocası, aynı zamanda torunları Sehl ve İshak'ın babası olan Netira ve [Bağdat'ın] ileri gelen [Yahudi] ailelerin[in] çoğu Kohen Tsadek'e bu konuda destek oldular. Neticede bunlar *(Re'sü'l-câlût)* Ukba'yı, Bağdat'ın doğusunda, şehre 5 günlük uzaklıkta Horasan yolu üzerindeki Karmisin'e *(קרמסין)*[174] sürdürdüler.

[173] Yani *Seder 'Olam Zuta*'da.

[174] Karmisin, İslam kaynaklarında "Kirmanşah" olarak kaydedilmiştir.

Bu sırada Sura Yeşivası'nın başında Amram ben Şlomo bulunmaktaydı.

Ukba'nın Karmisin'de sürgün bulunduğu üçüncü aydı. Halife [Muktedir 908-932] gezi için Karmisin'e gelmişti. Karmisin, tarihi eserleri *(âsâr)* ... su pınarları ve meyveler [meyve ağaçları] olan [bir gezinti ve dinlenme] yeriydi. Bağdat'a safran *(זעפראן)* buradan giderdi.

[Karmisin'in biraz dışında] yarım mil kadar uzaklığında Şafran *(veya Şafaran) (שפראן)* adında bir mevki vardı. Burada iki insan boyu yüksekliğinde, sütunlar üzerinde, Kisra *(כסרא)*[175] ve cariyesi Şirin'in taşa oyulmuş suretleri vardı. Kisra'nın suretinin altında, yine taşa oyulmuş bir at sureti bulunuyordu. Dağdan akıp gelen bir su, taş oluklardan geçtikten sonra atın ağzından girerek kuyruk tarafından akardı.

Halifenin her gün buraya atı ile gelip gezmek gibi bir alışkanlığı vardı. *(Re'sü'l-câlût)* Ukba, halifenin önüne çıkarak kendisini selamlamaya *(ed-duâ)* karar verdi. Onun yine böyle bir gezisi sırasında önüne geçerek [edebî cümleler ile] kendisini selamladı. Bu durum halifenin kâtibinin *(כאתב)* hoşuna gitti ve bunu kaydetti. Ertesi gün Ukba, halifenin önüne yine çıkarak düzdüğü övgü dolu ifadelerle onu tekrar selamladı. Bu selamlamada kullandığı sitayişkâr ifadeler, bir öncekine benzemiyordu. İfadeler hoşuna gittiği için kâtip bunu *(selamlamayı)* da kaydetti. Ukba, bu şekilde halifenin Karmisin'e her gelişinde önüne çıkıyor, övgü dolu ifadelerle kendisini selamlıyor; ancak bu selamlarının hiçbirinde bir önceki selamladığı ifadeleri kullanmıyordu.

[Bir yıl boyunca] bu şekilde halifeyi selamlamalarının h[epsi] kâtibi tarafından tek tek kaydedilmişti.

[175] Sasanî imparatoru Hüsrev II. Perviz.

Tam bir sene sonra kâtip, halifenin dikkatini Ukba'nın selâmlamalarındaki bu ayrıntıya çekti. Bunun üzerine halife kendisi ile görüşerek [derdini dinledi]... Onu görevine yeniden atadı.

Ancak [Ukba'nın Karmisin'den] gelip re'sü'l-câlûtluk koltuğuna oturması, Netira [ve Ukba'nın sürülmesinde etkili olan diğer ailelere] çok ağır geldi... Onu Bağdat'tan yeniden sürdürmenin yolunu aradılar. Şehirden sürünceye kadar da canları rahat etmedi. Neticede onun hakkında ikinci bir sürgün kararı daha çıkar[ttır]dılar. Cemaatin huzurunda bu kararı ilân ederek Ukba'ya Bağdat'a bir daha asla dönemeyeceğini; illa da dönmek isterse Müslüman olarak [yeni dininin mensupları arasına, yani Müslüman mahallesine] dönebileceğini belirterek şehirden çıkardılar.

Doğu'da [Abbasî hakimiyetinde] hiçbir şehir [Bağdat'taki cemaat ileri gelenlerinin korkusundan] Ukba'yı cemaatlerine kabul etmedi. Bunun üzerine o da el-Mağrib'e *(אלמגרב)* gitmeye karar verdi.

Cemaati idare makamı *(er-riyâse)* üç-dört sene boş [re'sü'l-câlûtsuz] kaldı. Ancak bu durum Yahudi cemaatini *(el-ümme)* ciddi anlamda rahatsız etmeye başladı. Bunun üzerine cemaat Ukba'nın amcazadesi *(ben ammi Ukba)* David ben Zakkay'ı re'sü'l-câlûtluk makamına getirdi.

Fakat bu durum, şehirde yegâne otorite olarak hüküm sürmek isteyen [Pumbedita Yeşivası gaonu] Kohen Tsadeḳ'i çok rahatsız etti. David ben Zakkay'ın re'sü'l-câlûtluk makamına oturmasını istemedi. O ayrıca, Ukba meselesinden dolayı David ben Zakkay'ın [kendisinden onun öcünü alacağından] çekiniyordu. Bu sebeple [David ben Zakkay'ın re'sü'l-câlûtluğu] sadece Sura Yeşivası tarafından kabul edildi. Bunun üzerine [o] Sura Yeşivası'na bir mektup yazdı. Öğretim üyeleri *(beney berav)* ve öğrencilerin *(talmidim)* onu zi-

yaret ederek yeni görevini tebrik edip *(yübârikûhu)* kendisini re'sü'l-câlût olarak tensip ettiklerini *(ve ya'kudû riyâsetehü)* bildirmelerini istedi.

Sura Yeşivası'nın öğretim üyeleri, *tanna*ları *(tanaim)* ve öğrencileri Sura'dan topluca Bağdat'ın kıble tarafına düşen el-Kas[r] *(אלקצר)* adlı kutlu şehre *(Medine şerife)* geldiler. David ben Zakkay aslen, Sura'dan 6 mil *(sitteti emyâl)* uzaklıktaki bu şehirli idi. Sura'dan gelenler yeni re'sü'l-câlûtu tebrik ederek makamına tensip ettiler.

Ancak buna rağmen, [Pumbedita Yeşivası gaonu] Kohen Tsadek inadında ısrar etti. 3 yıl boyunca da David ben Zakkay'ı resmen re'sü'l-câlût olarak tanımadı.

[Bağdat'ta] Nehrevânlı *(Nehrevânî)* nisbesi ile meşhur *Reş Kala*[176] Âmâ Nissi, bu üç sene boyunca re'sü'l-câlût David ben Zakkay ile Gaon Kohen Tsadek'in arasını bulmak için büyük çaba sarf etti.

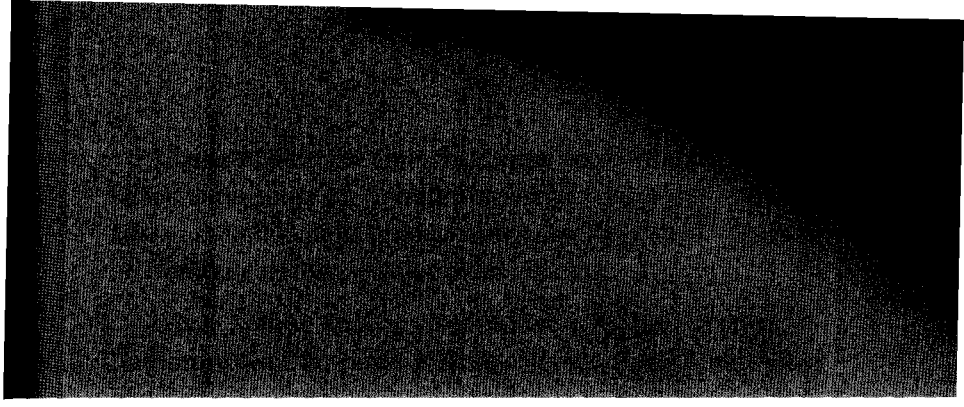
Bir gece Âmâ Nissi en-Nehrevânî hiç beklemediği bir sırada Gaon Kohen Tsadek'in yanına gitti. en-Nehrevânî [Tanrı'nın esrarlı isimleri?]... ile kilitli kapıları açabil[ecek manevî bir güce sahip]di. O gece de [Gaonun yanına] on dört [kilitli] kapıyı açarak gelmişti. Onun açtığı kapılardan bazıları da Kohen Tsadek'in yaşadığı köşke ait kapılardı.

Kohen Tsadek o gece ilim tahsil etmek üzere oturduğu bir sırada, Nissi en-Nehrevânî'yi aniden karşısında görünce çok korktu. [Bütün zorluklara rağmen] yanına gelmesinden oldukça etkilendi ve geliş sebebini sordu. en-Nehrevânî, *"Ey Yeşiva başkanı! (Yâ Rese'l-metivta). Sana ulaşıncaya kadar*

[176] Irak bölgesindeki Sura ve Pumbedita yeşivalarında *gaon* ve *av*dan sonra her biri onar kişiden oluşan yedi ayrı grup vardı. Her grubun başında da *"reş kala"* adı verilen grup başkanları bulunurdu. Bu makama gelmek ilmî kabiliyetten ziyade verasete bağlıydı. Daha fazla bilgi için bkz. Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, s. 143-144.

tam on dört kapıyı açа açа geldim." Kohen Tsadek, en-Nehrevânî'nin bu sözlerinden bir şey anlamadığı için bu ifadesi ile ne kastettiğini sordu. Bunun üzerine Nissi en-Nehrevânî gaona, re'sü'l-câlûtu tanıyıp makamına tensip etmesini *(tekrar)* rica etti.

Gaon Kohen Tsadek *(bu kez)* Nissi en-Nehrevânî'yi kırmadı. İsteğini yerine getirdi.

LÜGATÇE

Ahramta: Dinî bir emri ihlâl eden ya da cemaat yöneticilerine karşı gelen bir Yahudinin pişman olup ceza çekmeye razı oluncaya kadar süresiz olarak cemaatten uzaklaştırılması. *Herem*in bu türü, en ağır olanı idi.

Aliya: Kelime anlamı "Yükselmek". Arapça "hicret". Yahudilerin dinî gayelerle Filistin'e *(Erets Yisrael)* yaptıkları göç.

Aluf: İslam öncesi ve ilk İslamî dönemde Pumbedita yeşivası başkanına verilen isim, cemaat başkanı.

Amida: Kıyâm. Yahudi ibadetinde merkezî öneme sahip dua *(beraha)*. *Tefila* ve *Şimone Esre* olarak da isimlendirilir.

Amoraim: Mişna'nın tamamlanmasından *(MS. 200)* Kudüs ve Bâbil Talmudlarının tamamlanmasına kadarki geçen dönemde yaşayan Yahudi din adamları. *Amoraim* döneminin MS. 499 yılında bittiği kabul edilmektedir.

Aserot ha-Diberot: Bkz. On Emir.

Atalar: İbranîce Avot. Yahudilerin, Tanrı'nın kendileri ile ahit yaptığı üç atasına verilen isim: İbrahim, İshak ve Ya'kub. Daha sonraki dönemlerde Tanrı, onlara hep bu ahdi hatırlatacak veya bu ahit sebebiyle lütuflarda bulunacaktır.

Av Bet din: Yerel cemaatlerde bir başkan ve iki yardımcıdan oluşan idarî konsülde *(bet din)* başkanlık yapan kimse.

Başkâhin: Bkz. Kohen Gadol.

Beraha *(çoğulu, Berahot)*: Bereket. Tanrı'ya şükür ya da O'nu ta'zim amacıyla okunan bilumum dualar.

Bet din: Yahudilerin örgütlendikleri merkezlerde bir başkan ve iki yardımcıdan oluşan idarî kurul, konsül. *Bet din*ler, yerel cemaatlerin her türlü meselelerinden sorumlu idi.

Bet ha-midraş: Bkz. Beytülmidras.

Bet ha-Mikdaş: MÖ. 832 yılında Süleyman Peygamber tarafından inşâ edilen büyük Mabed.

Bet ha-sefer: Tevrat, İbranî alfabesi ve temel İbranîce duaların öğretildiği ilkokul. İslâm dünyasındaki "mektep" veya "küttâb"ın muadili olan öğretim kurumu.

Beytülmidras: Kelime anlamı "öğrenim evi". Sinagogun müştemilâtında Tevrat ve Talmud gibi kutsal metinlerin öğretildiği mekân.

Birkat ha-mazon: Bkz. ha-Motsi.

Bodek: *Bet din*e bağlı olarak çalışan, çarşı-pazar ya da kasaplardaki gıdaların Yahudilik esaslarına uygun olup olmadığını kontrol eden müfettiş.

Cehbez: İslâm dünyasında ilk dönemlerde bir çeşit bankacılık ve bankerlik yapanlar yanında sarraf, muhasip, vergi memuru, haznedâr ve vergi dairesi müdürleri için kullanılan; ancak zamanla devlet maliyesinde başta para ayarı olmak üzere *iltizam* ve *kabâle* gibi çeşitli malî işleri yapan kimseler için kullanılan terim.

Cizye: Orta Çağ'da Müslüman devletlerin hakimiyetinde yaşayan gayri müslimlerden ekonomik durumlarına göre devlet tarafından alınan senelik vergi. Baş vergisi.

Dara kama: Yeşivalarda yeşiva başkanının hemen önünde oturan, on kişiden oluşan ulema grubu.

Dayan: Yahudi yerel cemaatlerinde bir başkan ve iki yardımcıdan oluşan idarî konsüldeki *(bet din)* üye. İki yardımcıdan biri. Başkana *(av bet din)* yardım eden din adamı.

Ehal ha-Kodeş: Büyük Mabed'in ayakta olduğu dönemlerde mabette; yıkılmasından sonra ise sinagoglarda *menora*, tütsü mezbahı ve *şulhan*ın yer aldığı mukaddes bölüm.

Ema: Bkz. Zira'.

Eski Ahit: Yahudi kutsal kitabı. Tevrat. Ayrıca bkz. *Tora*.

Gaon: Talmud'un redaksiyonunu yapan *(Tannaim)* ve şerh eden *(Saboraim)* din adamlarından sonra yaşamış ilim adamları. İslamî dönemde Sura ve Pumbedita yeşivalarının başkanları.

Ger *(çoğulu Gerim)*: Yahudi olmayan; Yahuda'yı hakimiyeti altına alan yabancı milletler.

Goel *(veya Gael)*: Kurtarıcı, Mesih.

Goy *(çoğulu goyim)*: Yahudi olmayan, Yahudiler dışındaki milletler.

Haftara: Tevrat'ın haftalık bölümü ile okunan *Neviim (Peygamber'ler)* kitabı bölümü.

Hagada: Kıssa. Tevrat'ta bahsi geçen olay ve kişiler hakkında hisse almaya yönelik anlatılan kıssalar.

Haham: İbranîce ve Aramice'de "bilge" anlamına gelen terim. Tevrat ve Talmud üzerine gerekli eğitimi aldıktan sonra, bir Yahudi cemaatine ruhanî önderlik yetkisini kazanmış din adamı.

Halakot: Terim olarak "gidilen yol" manasına gelen *halaha* kelimesinin çoğulu. Bir konuda tespit edilmiş, kararlaştırılmış hukukî kural anlamına gelmektedir. Eski dönemlerde Talmud'un hukuka dair ahkâmını ifade eden terim, zamanla Yahudi hukuk sisteminin tamamını ifade eder hale gelmiştir.

ha-Motsi: Yemekten önce okunan dua. Yemek duası.

Havdala: Sözlük anlamı "ayırma", "bölme". Sebt (Şabat) ve bayram günlerinde, kutsal bir günden normal güne çıkışta okunan dua.

Haver: Arapça'daki karşılığı "*Hıbr*" olan kelime, MÖ. Ferisî mezhebine mensup kimselerden ilim tahsil edenler için kullanılan bir paye idi. Ancak bu mezhebin ortadan kalkmasından sonra "*haver*" payesi, Yahudilerde ilimle iştigal eden herkes için kullanılmaya başlamıştır. Kronikte ise, yeşivalarda *dara kama*yı oluşturan on kişilik ulema grubundan üçüne verilen isim veya paye anlamında kullanılmıştır.

Hazan: "Cemaat temsilcisi" anlamına gelen ve "*Şaliah tsibur*" olarak da isimlendirilen bu kimse, Müslümanlardaki "cami imam"ı gibi, sinagogda ibadeti sevk ve idare eden kimsedir.

Herem: *Bet din* ya da cemaat liderinin emirlerine veya verdiği karara uymayan kimselerin cemaatten atılması. Bu cezaya çarptırılan kişi, bir gün *(nezifa)*, bir ay *(niduy/şam ata)* ya da pişman olup yaptığından vazgeçmesine kadar süresiz *(ahramta)* olarak cemaatten atılabilirdi.

Hodşey Kele: Yeşivalarda senede iki kez tertip edilen toplantıların yapıldığı aylar *(Elül ve Adar)*.

Hol ha-mo'ed: Yahudi bayramlarında "*yom tov*" *(esas bayram günleri)* olmayan günler. Fısıh ve Çardaklar bayramında çalışmaya veya iş yapmaya müsaade edilen ara günler.

Kahire Genizası: "Geniza" ya da "Gniza", sinagoglarda kullanılamayacak kadar eskimiş İbrânice dînî kitapların ve kutsal araçların saklandığı ahşap bir odaya veya bir başka bölüme verilen addır. 1897 yılında Fustat'ta Karaî Yahudilere ait bir sinagogun *genizas*ında İslam dünyasındaki Yahudilerle ilgili pek çok bilgi ihtiva eden dokümanlar bulunmuştur. Bu dokümanlar ile yine Mısır'ın el-Besâtîn beldesinin bir kabristanının *genizas*ı "Kahire Genizası" olarak meşhur olmuştur. Dokümanların özellikle Fatımîler ve Eyyübîler dönemi için ilk elden kaynak olduğu kabul edilmektedir. Doküman-

lar başta Amerika, İsrail ve İngiltere olmak üzere dünyanın dört bir yanına dağılmış durumdadır.

Karaî/ler: İslâmî dönemde *(VIII. asır)* Irak'ta ortaya çıkan ve Tevrat'ı *(Tanah)* dinî hükümlerin yegâne kaynağı kabul eden Yahudi mezhebine mensup kimse/ler.

Kaşer: *(Aşkenaz aksanında "Koşer")*. Yahudi dinine uygun gıda. Eşyaların dinî rituele uygun hale getirilmesi ve kullanılması da "*kaşer*"le ifade edilmektedir.

Kaşerut: Yahudilikteki gıdalarla ilgili kurallar. Levililer ve Tesniye kitabında detaylıca bahsedilen bu kurallar, Talmud alimleri tarafından tespit ve tertip edilmiştir.

Kehila: Cemaat. İslâm şehirlerindeki yerel Yahudi cemaati.

Kohen: Harun Peygamber'in soyundan gelen, Mabed'te *(Bet ha-Mikdaş)* çeşitli ritüelleri yapmakla görevli kimse. "Rabi" ya da "Haham" ile aynı anlama gelmemektir.

Kohen Gadol: "Büyük Kohen". *Bet ha-Mikdaş*'ta dinî ritüelleri sevk ve idare eden baş kohen.

Maftir: *Şabat* ve bayram günlerinde *Sefer Tora*'yı okuması için çağrılan ve *haftara* duasını okuyan son kişi.

Malkot: *Bet din*lerin mücrimlere verdiği kırbaç cezası.

Mamzer: Gayr-ı meşrû ilişkiden doğan, nesebi gayr-ı sahih çocuk.

Mar: Aramice bir kelime olan "*Mar*", çoğunlukla Talmudik dönemde, kısmen de İslamî dönemde re'sü'l-câlutlara ya da din adamlarına verilen dinî bir paye olup İbranîce "*Rabi*" kelimesinin karşılığıdır.

Megila: Yahudilerde Haman'ın kötülüklerinden kurtuluşları anısına kutlanan *Purim* bayramında okunan Ester Tomarı *(Megilat Ester)*.

Meleh: Sultan, halife, kral.

Meturgeman: Kelime anlamı "mütercim", "tercüman". Sinagogda verilen vaazları bir dilden başka dile tercüme eden görevli. MS. III. asra kadar sinagoglarda okunan Tevrat pasajlarını cemaatin anlayacağı dile *(Aramice)* tercüme eden görevli biri yoktu. Bu görevin bu asırdan sonra ihdas edildiği kabul edilmektedir.

Mişna: Talmud'un temelini oluşturan, Yahudi sözlü geleneğinin ilk yazılı derlemesi.

Mişne: Vezir.

Mo'ed *(çoğulu, mo'edim)*: Yahudilerin kutladıkları bayramlara verilen genel ad.

Musaf: *Şabat* ya da bayramlarda, günlük ibadetlerdeki dualara ilaveten okunan bazı dualar.

Nasi: İbranîce anlamı "ata", "hükümdar", "prens" ya da "cemaat başkanı". Karaîlerde ise Kudüs'te bulunan cemaat başkanı.

Neeman: 1. Mutemet. *Bet din*lerde görev yapan, *parnas*a yardım eden, sosyal yardımların dağıtımından sorumlu görevli. 2. Cemaatin zenginleri arasında, yeşivalara gönderilen paraları işletmesi için verilen kimse.

Neseh şarabı: Putperestlerin puthanelerinde kurbanlarına sundukları şarap. Sonraki dönemlerde anlamı genişletilerek Yahudiler için içilmesi yasak olan şaraplar için terim halini almıştır.

Nezifa: Dinî bir emri ihlâl eden ya da yöneticilere karşı gelen bir cemaat mensubunun bir gün süre ile cemaatten uzaklaştırılması. *Herem*in bu türü, en hafifi idi.

Niduy: Dinî bir emri ihlâl eden ya da cemaat yöneticilerine karşı gelen bir Yahudinin bir ay süre ile cemaatten uzaklaştırılması.

On Emir: Sina'da Musa Peygamber'e verilen On Emir, Tevrat'ta iki ayrı yerde *(Çıkış 20/1-17; Tesniye 5/6-21)* zikredilmektedir. Musa'ya indirilen yasanın özünü oluşturan On Emir, insanın Tanrı'ya ve diğer insanlara karşı yükümlülüklerini içermektedir.

Parnas: Kelime olarak "vekilharç", "kâhya" ve "ambar memuru" gibi anlamlara gelen *parnas*, Yahudi cemaatlerinde vakıflar, hayır işleri ve sosyal yardımların toplanması ve dağıtılmasından sorumlu kimsedir.

Patiha: *Bet din*in çağrısına kulak vermeyen suçlu bir Yahudinin mahkemeye celp emri. Çağrı belgesi.

Peraşa: Tevrat'ın yıllık hatimlerinde her hafta okunan kısımlar.

Perek: 1.Senede iki kez yeşivalarda tertip edilen dönemsel toplantılarda *(hodşey kele)*, halka yönelik, halkın o günkü ihtiyaçları göz önüne alınarak seçilmiş hukukî ve ahlakî konuların işlendiği konuşmalar; 2. Talmud'ta yer alan kitapların her bir bölümü; 3. Tevrat'taki her bir paragraf.

Pesuke de-zimra: Sabah ibadetinde *(Şahrit) Baruh şe-amar* ile *Yiştabeah* duaları arasında okunan, Tanrı'yı övgü cümlelerini muhtevi dua.

Purim: Adar *(Şubat-Mart)* ayının 14. ve 15. günü Pers kralı Ahoşveroş'un veziri Haman'ın hile ve tuzağından kurtuluşu anısına kutlanan bayram.

Rabbi/Rabi: Arapça "efendi" veya "üstat" manasına gelen "rabbi", dini öğreten ve Yahudi hukukunu ilgilendiren konularda karar vermeye yetkili kişi.

Rav: Yeşivalarda görev yapan, ders veren din adamı.

Re'sü'l-câlût: Sürgün dönemlerinde Yahudileri yöneten, Davud Peygamber'in soyundan gelen kimseler. İslamî dönemde "Re'sü'l-câlût" *(İbranîce Roş ha-Gola/*ראש הגולה*; Aramice Reş Galuta/*ריש גלותא*)* olarak isimlendirilen bu kimseler, Yahudileri Müslüman idareciler nezdinde temsil eden siyasî cemaat liderleri idi.

Responsa: İslam hukukundaki *fetva*lara tekabül eden, Yahudi hukukunda *Şeelot u'Tşıvot (kısaca ŞuT)* olarak isimlendirilen *"responsa"*, Talmud'un derlenmesinden sonra başlayıp günümüze kadar gelişerek devam eden bir hukuk faaliyetidir.

Reş kala: Yeşivalarda *dara kama*yı oluşturan on kişilik ulema grubundan yedisine verilen isim, paye.

Reş pirke: Yeşivalar, cemaati idare etme yanında halk eğitimine yönelik faaliyetlerde de bulunurlardı. Halka açık, halkın o günkü ihtiyaçları göz önüne alınarak seçilmiş hukukî ve ahlakî konular, *"perek"* veya *"pirke"* adı verilen toplantılarda ele alınır, halk aydınlatılırdı. Prensip olarak bu faaliyet yeşiva başkanının imtiyazında olmakla beraber, başkan bu işi genelde *"reş pirke"* adı verilen bir görevliye tevdi ederdi.

Reş Sidre: Babil'de Sura ve Pumbedita yeşivalarının kurulmasından önce cemaati yönlendiren din adamları için kullanılan paye.

Reşut *(çoğulu, reşuyot)*: Arapça *nâhiye*. İdarî birim. Kurumların *(Re'sü'l-câlutluk, Sura ve Pumbedita Yeşivaları)* idari hakimiyetindeki bölge ve şehirler.

Riş Metivta: Bkz. Gaon.

Saboraim: Yahudiler Sasanîler döneminde Kisra IV. Hürmüz zamanında şiddetli baskılara maruz kalmışlardı. 580'de Pumbedita Yeşivası kapatılmış; yeşiva görevlileri Firuz-Şapur'a kaçarak burada yeni bir yeşiva kurmuşlardı. 589 yılından İslâm fetihlerine, yani 640'lara kadar Irak Yahudilerinin ilmî faaliyetleri resmen durdurulmuştu. Bu dönemde Yahudi cemaati içe kapanmış, gizliden gizliye yeşivalar tarafından yönlendirilmeye çalışılmıştır. Bu fetret döneminde Yahudi ilim adamları boş durmamış; Talmud metinlerindeki yanlışlıkları düzeltmiş, bazı meseleleri şerh ve tefsir ederek karara bağlamışlardı. 40 yıl kadar süren *(499'da Ravina'nın ölümünden 540 yılında Rav Simuna'ya kadarki)* bu zaman diliminde Talmud'un redaksiyonu tamamlanmıştır. Talmud'u şerh ile meşgul olan bu Yahudi alimlere "*Şarihler*" manasına gelen "*Savoraim*"; şerh çalışmalarının yapıldığı dönem ise *Savoraim Çağı (500-540)* olarak adlandırılmıştır.

Sanedrin: Yunanca "birlikte" anlamına gelen "syn" ile "sandalye" anlamına gelen "hedra" sözcüklerinden oluşan *Sanedrin*, Musa'dan, MS. 350'lere kadar Yahudiler arasında adli ve idari işleri tanzim eden kurumdur. Ayrıca bkz. "Yeşiva".

Sebt: *Şabat*, yani Cumartesi günü. Yahudilerin dinlenme günü. Her Yahudinin bu günde işlerine ara verip dinlenmesi dini bir vecibedir. Sebt günü dinlenme yükümlülüğü Musa'ya indirilen Tevrat'la başlamıştır. Tevrat'taki 10 Emir'in dördüncüsü Sebti hatırlamak *(zahor)* ve gözetmektir *(şamor) (Çıkış 20/8-10)*. Yahudi inancında Tanrı, Mesihin günü olarak kabul edilen Sebt'te yer ve göklerin yaratmasına ara vermiş ve arşına uzanmıştır. Rabbânî anlayışta 10 Emir Musa'ya senenin 3. ayında *(Kislev)* Sina Dağı'nda bir Sebt günü

verilmiştir. Sebt, Tanrı ile İsrailoğulları arasında yapılmış en önemli ahittir.

Sefer Tora: Parşömen üzerine, *"sofer" (kâtip)* adı verilen din adamı tarafından gerekli kurallara uygun olarak yazılmış, rulo halindeki Tevrat nüshası.

Sinagog: Yahudilerin ibadet ettikleri mekân. Yahudi Mabedi.

Sofer: Talmud'un emri gereği her cemaatte bulunması zorunlu din adamı. "Kâtip" veya "müstensih" olarak tercüme edilebilir. Yahudilerde önemli bir dinî hizmeti ifâ eden bu kimseler, *SeTeM* olarak ifade edilen *Sefer Tora (Tevrat) Tefilin* ve *Mezuza*ların istinsahını yapmaktadırlar.

Sukot: Çardaklar bayramı.

Şabat: Bkz. Sebt.

Şaliah tsibur: Bkz. Hazan.

Şavu'ot: Haftalar bayramı.

Şeelot u tşuvot: Bkz. Responsa.

Şohet: *Kaşer (Yahudi dinince helâl kabul edilen)* hayvan*(ın)* kesimi*(ni)* yapan din adamı.

Şofar: Pişmanlığa çağrı için trompet gibi çalınan koç boynuzu.

Şofet: Yargıç. Yerel cemaatlerde *bet din*e bağlı olarak adalet işlerine bakan din adamı.

Şomer: Dükkân veya mezbahalarda et ve kesim işlerinin usulüne uygun yerine getirilip getirilmediğini kontrol eden zabıta.

Talit: Her Yahudinin sabah ibadetinde giymesi zorunlu olan, kenarlarında emirlerin hatırlatıcısı olarak püsküller *(tsitsit)* bulunan, dikdörtgen şeklindeki ibadet şalı.

Talmid *(çoğulu Talmidim)*: Yeşiva öğrencisi.

Talmud: Tevrat'ı tefsir eden, Yahudi geleneğinde Tevrat'la beraber, hatta Tevrat'tan daha fazla önem verilen sözlü geleneğin derlemesi.

Tanna *(çoğulu Tanaim)*: Yahudi tarihinin büyük alimi Hilel'den *(MÖ. 20-MS. 20)* Talmud'un Yahuda ha-Nasi *(MS. II. asrın sonu ile III. asrın ilk yarısı)* tarafından derlenmesine kadar ki dönemde, bir diğer ifade ile Mişna döneminde yaşamış Yahudi din adamlarına verilen isim. 10 yılından itibaren bu paye Yahuda ha- Nasi'ye gelinceye kadar 200'den fazla Yahudi din adamı için kullanılmıştır.

Tefila: İbadet, dua. Bazı durumlarda *Şimone Esre* duasını da ifade eder.

Teva: Sinagoglarda *hazanın* ibadeti sevk ve idare ederken veya Tevrat'ı okurken durduğu platform.

Tora: Tevrat. Kitab-ı Mukaddes üç bölümden oluşmaktadır: *Tora (Tevrat), Neviim (Peygamber'ler)* ve *Ketuvim (Kitaplar). Tora*: Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye kitabından oluşmaktadır.

Yayin neseh: Bkz. Neseh şarabı.

Yeşiva: Akademi. Yunanca "*Sanedrin*" kelimesinin İbranîce karşılığı olan "*yeşiva*", cemaat yöneticilerinin bir araya gelerek karar aldıkları "*meclis*" anlamına gelmektedir. İslamî dönemde Irak'ta Sura ve Pumbedita'da, Filistin'de ise, adını bölgeden alan *(Filistin Yeşivası)* yeşivalar vardı. Bu kurumlar cemaatleri dinî açıdan yönlendiren, problemlerine çözüm bulan ve cemaat işlerinde hizmet verecek din adam-

ları yetiştiren, idarî fonksiyonu da olan en yüksek dinî eğitim kurumları idi.

Zahov: Altın, dinar.

Zira': Dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan mesafeye eşit eski bir uzunluk ölçüsü. 45 ila 56 cm'ye eşittir.

Zuz: Dirhem.

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

EJd: Encyclopedia Judaica, I-XVII, eds. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder, Keter Publishing House: Jerusalem 1972; *(EJd²: Second Edition)* eds. Fred Skolnik ve dğr., Jerusalem 2007.

İA: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi.

JE: The Jewish Encyclopedia, eds. Cyrus Adler [and others], I-XI, New York: Funk & Wagnalls, 1901-1906.

JQR: Jewish Quarterly Review.

"**Abijah**", *EJd*, II, 75.

"**Ahaz**", *EJd*, II, 455.

"**Amon**", *EJd*, II, 862-863.

"**Asa**", *EJd*, III, 670-671.

"**Jotham**", *EJd*, X, 301.

"**Manasseh**", *EJd*, XI, 852-854.

"**Ptolemy**", *EJd*, XIII, 1347-1349.

"**Rabbah bar Nahamani**", *EJd*, XIII, 1442-1443.

"**Zutra, Mar**", *EJd*, XVI, 1244-1245.

Adler, Elkan N., "Aleppo", *JE*, I, 338.

Applebaum, Shimon, "Herod, I", *EJd*, VIII, 375-386.

Arslantaş, Nuh, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, Gökkubbe Yayınları: İstanbul 2005.

_____, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, İz Yayıncılık: İstanbul 2008.

Ashtor, Eliyahu, "Prolegomena to the Medieval History of Oriental Jewry", *JQR* n.s. 50 *(1959-1960)*, s. 55-68; 147-166.

_____, "Aleppo", *EJd*, II, 562 vd.

Assaf, Simha, *Tekufat ha-Geonim ve Sifruteha, Hartzaot ve Şiurim* תקופת הגאונים וספרותה הרצאות ושיעורים *[Gaonluk Dönemi ve Edebiyatı]*, nşr. Mordehay Margoliot, Yeruşalayim 1955.

Bacher, Wilhelm -M. Seligsohn, "Nathan de-Zuzita, The Exilarch", *JE*, IX, 186.

Bacher, Wilhelm, "Academies in Babylonia", *JE*, I, 146.

Baron, Salo Wittmayer *(1895–1989), A Social and Religious History of the Jews*, I-XI, Columbia University Press: New York 1957.

_____, "Saadia's Communal Activities", *Saadia Anniversary Volume*, American Academy for Jewish History: New York 1943, s. 9-74.

Bayer, Bathja, "Hasmoneans", *EJd*, VII, 1455-1457.

Bazin, Marcel, "Kirmanşah", *DİA*, XXVI, 66-67.

Beer, Moshe, "Mahoza", *EJd*, XI, 729-730.

_____, "Pumbedita", *EJd*, XIII, 1385.

_____, "Rava-Amora", *EJd*, XIII, 1579-1581.

Behar, Rabi Nisim, *El Gid Para El Pratikante- Dini Uygulama Rehberi*, trc. Mordehay Yanar, İstanbul 2004.

Berlin, Charles, "A Sixteenth-Century Hebrew Chronicle of the Ottoman Empire: *the Seder Eliyahu Zuta* of Elijah Capsali and its Message", *Studies in Jewish Bibliography History and Literature in Honor of I. Edward Kiev*, ed. Charles Berlin, New York 1971, s. 21-44.

Bornstein, David Joseph, "Nathan de-Zuzita, Resh Galuta", *EJd*, XII, 860-861.

Buhl, Fr., "Tedmür", *İA*, XII/I, 113.

Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr *(ö. 255/869), el-Muhtâr fi'r-Reddi ale'n-Nasârâ*, nşr. Muhammed Abdullah Şerkavî, Beyrut 1991/1411.

Comey, Arie-Naomi Tsur, *Milon Hadaş Yedidoti, İvri-Angli*, Tel Aviv 1997.

Çağatay, Neşet, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, Ankara 1989.

David, Abraham, "Nissi *(Nissim)* Ben Berechiah Al-Nahrawani", *EJd*, XII, 1181.

Elazary, Edna, "Agrippa I", *EJd*, II, 415-416.

Finkel, Avraham Yaakov, *The Responsa Anthology*, London 1990.

Fischel, Walter J., "Yahudiya: le-Reşit ha-Yişuv ha-Yahudi be-Paras" "יהודיה לראשית הישוב היהודי בפרס" [Yahudiye: Yahudilerin İran'a İlk Yerleşimleri], *Tarbits* 6 *(1934-35)*, s. 523-526.

_____, "Kermanshah", *EJd*, X, 918-919.

Freedman, Harry, "Hisda", *EJd*, VIII, 531-532.

Friedlander, Israel, "The Arabic Original of the Report of Nathan ha-Babli", *JQR* n.s. 17 *(1905)*, s. 747-761.

Gafni, Isaiah, "Antiochus", *EJd*, III, 73-74.

_____, "Mattathias", *EJd*, XI, 1127-1128.

_____, "Yannai, Alexander", *EJd*, III, 440-441.

Gil, Moshe, *Erets-Yisrael bi'Tkufat ha-Müslimit ha-Rişona (634-1099)* ארץ-ישראל בתקופת המוסלימית הראשונה - [*İslâmî Dönemde Filistin*], I-III, Yeruşalayim 1983.

_____, *be-Malhut Yişmael bi'Tkufat ha-Geonim* במלחות ישמעאל בתקופת הגאונים *[Gaonluk Döneminde İslâm Hakimiyetinde (Yahudiler)]*, I-IV, Yeruşalayim 1997.

Gilat, Yitzhak Dov, "Nehardea", *EJd*, XII, 934-935.

Ginzberg, Louis, *Geonica*, I, 2nd edition Hermon Press: New York 1968.

Goitein, Şlomo Dov, *A Mediterranean Society*, I-V, Berkeley: University of California 1967-1988.

_____, "Jewish Society and Institutions under Islam", *Jewish Society through the Ages*, eds. H.H. Ben-Sasson-S. Ettinger, Schocken Books: New York 1969, s. 170-184.

Graetz, Heinrich *(1817-1891)*, *History of the Jews*, I-VI, The Jewish Publication Society of America: Philadelphia 1891.

Greenberg, Moshe, "Decalogue", *EJd*, V, 1435.

Grintz, Yehoshua M.- **H. Z. Hirschberg**, "Elisha", *EJd*, VI, 665-667.

Günaltay, Şemseddin, *Suriye ve Filistin- Yakın Şark III*, Ankara 1947.

ha-Bavli, Natan *(X. asır), Seder 'Olam Zuta* סדר עולם זוטא[Dünyanın Kısa Tarihi], *Seder ha-Hahamim ve Korot ha-Yamim*, nşr. Adolf Neubauer, Oxford 1887, II, 68-88.

Halper, Benzion, *Post-Biblical Hebrew Literature*, Philadelphia 1948.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1990.

Harekât, İbrahim, "Mağrib", *DİA*, XXVII, 314-318.

Harkavy, Avraham Eliyahu, "Netira ve Benav: Mişpaha Kavoda be-Yisrael be-Yemey Rav Sa'diya Gaon" "נטירא ובניו משפחה כבודה בישראל בימי רב סעדיה גאון" [Netira ve Oğulları: Sa'diya Gaon Zamanında Yahudiler Arasında Saygın Bir Aile], *Bırahat Avraham Berliner [Festschrift zum Siebzigsten Geburtstage A. Berliner's: Gewidmet von Freunden und Schülern]*, eds. A. Freimann-M. Hildesheimer, Frankfurt A.M. J. Kaufmann 1903, s. 34-43 *(Hebrew Section)*.

Harrelson, Walter, "Ten Commandments", *The Encylopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, London-New York 1987, XIV, 395-396.

Jastrow Morris ve **dğr.**, "Babylonia", *JE*, II, 410-414.

Jastrow, Jr. Morris, "Purim", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Edinburg 1979, X, 507.

Kahana, Avraham, *Sifrut ha-Historya ha-Yisraelit* ספרות ההסטוריא הישראלית [İsrail Tarih Literatürü], I-II, Varşova 1922.

Kaplan, Zvi, "Anan", *EJd*, II, 918-919.

Kâtib Çelebi *(1609-1657), Keşfü'z-Zünûn an Esmâi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, I-II, Beyrut 1992.

Kitâb-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit, İstanbul 1995.

Kohen, Adina, *Milon Şimuşi, İvri-İvri*, Yeruşalayim 1998.

Krauss, Samuel, "Tekufat ha-Geonim be-Or ha-Gniza "תקופת הגאונים באור הגניזה" [Geniza Dokümanları Işığında Gaonluk Dönemi], *ha-Şiluah* 40 *(1922)*, s. 76-80; 225-234.

Kurt, Ali Osman, "İkinci Mabed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X/2 *(2006)*, s. 445-463.

Lauterbach, Jacob Zallel, "Tannaim ve Amoraim", *JE*, XII, 49-50.

Leviant, Curt, *Masterpieces of Hebrew Literature*, New York 1969.

Lieber, David L., "Pillar of Cloud and Pillar of Fire", *EJd*, XIII, 523-524.

Liver, Jacob-Bustanay Oded, "Jehoshaphat", *EJd*, IX, 1325-1327.

Maimonides (Musa b. Meymûn) *(1135-1204)*, *İgeret Teyman* אגרת תימן לרבנו משה בן מימון [Yemen Yahudi Cemaatine Mektup], nşr. Şlomo Goldman, New York 1950.

Malter, Henry, *Saadia Gaon: His Life and Works*, Philadelphia 1921.

Mann, Jacob, "'Inyanim Şonim le-Heker Tekufat ha-Geonim" "ענייניים שונים לחקר תקופת הגאונים", [Gaonluk Dönemine Dair Çeşitli Meseleler], *Tarbits* 5 *(1933-34)*, s. 148-179; 273-304.

_____, "Aaron Ben Joseph Ha-Kohen Sargado", *EJd*, II, 13-14.

Mantel, Hugo, "Odenathus And Zenobia", *EJd*, XII, 1318-1319.

McLaughlin, J.F., "Pithom", *JE*, X, 63.

Mielziner, Moses, "Amora", *JE,* I, 527.

Myers, David N., "Historiography", *The Oxford Dictionary of The Jewish Religion*, eds. Werblowsky Zwi -Geoffrey Wigoder, New York-Oxford 1997.

Neubauer, Adolf, "Pseudo-Josephus, Joseph ben Gorion", *JQR,* o.s. X *(1898)*, s. 355-364.

Oded, Bustanay, "Uzziah", *EJd*, XVI, 43.

Rappaport, Uriel, "Monobaz I and II", *EJd*, XII, 258.

Rosenthal, Judah M., "Seder Olam", *EJd*^{2}, XVIII, 235-237.

Roth, Cecil, "Historiography", *EJd*^{2}, IX, 154 vd.

Roth, Lea, "Claudius", *EJd*, V, 600-601.

_____, "Felix, Antonius", *EJd*, VI, 1218.

_____, "Gessius, Florus", *EJd*, VII, 526-527.

Safrai, Shmuel, "Amoraim", *EJd*, II, 866-875.

Samuel b. Yahya el-Mağribî *(ö. 570/1174), İfhâmü'l-Yahûd, nşr.* Muhammed Abdullah eş-Şerkavî, Dârü'l-Hidâye 1986.

Sassoon, David S., *A History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 1949.

Schalit, Abraham, "Agrippa II", *EJd*, II, 417-418.

_____, "Antigonus, II", *EJd*, III, 65-67.

_____, "Aristobulus, II", *EJd*, III, 440-441.

_____, "Judah Maccabes", *EJd*, X, 379-380.

Seder 'Olam Zuta ('im Seder Tanaim ve Amoraim ha-Şalem) סדר עולם זוטא, nşr. Menasse Grosberg, London 1910 *(Anonim)*.

Seligsohn, M., "Mahoza", *JE*, VIII, 261.

Sharon, Moshe Sevilla, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yeruşalayim 1981.

Sperber, Daniel, "Tanna, Tannaim", *EJd*, XV, 798-803.

Stern, Menahem, "Hyrcanus, John", *EJd*, VIII, 1146-1148.

_____, "Nero", *EJd*, XII, 964-965.

Şeelot u'Tşıvot ha-Geonim min ha-Gniza aşar be-Mıstrayim (Geonica), שאלות ותשובות של גאונים מן הגניזה אשר במצרים *[Mısır'daki Geniza'da Keşfedilen Gaonlara ait Responsalar]*, nşr. Louis Ginzberg, II, New York 1968.

Şerira Gaon *(1000'ler), İgeret Rav Şerira Gaon-Meturgam le-Laşon ha-Kodeş* אגרת רב שרירה גאון [Rav Şerira Gaon'un Mektubu], nşr. ve İbranîceye trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Jerusalem 1991; İng. trc. *The Iggeres of Rav Sherira Gaon*, trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Jerusalem 1988.

Şohat, Azriel, "Sugiyot bi'Tkufat ha-Geonim" "סוגיות בתקופת הגאונים" [Gaonluk Dönemine Dair Bazı Meseleler], *Mahkarim be-Toldot 'am Yisrael ve Erets-Yisrael*, eds. B. Oded-U. Rappaport-A. Shochat-J. Shatzmiller, Haifa 1972, II, 63-82.

Tadmor, Hayim, "Jehoram", *EJd*, IX, 1324.

_____, "Joash", *EJd*, X, 110-111.

Tora, Bereşit I, İbranîce'den trc. ve düzenleme Moşe Farsi ve dğr., İstanbul 2002.

Tora, Şemot II, İbranîce'den trc. ve düzenleme Moşe Farsi ve dğr., İstanbul 2004.

Tudelalı Benjamin&Ratisbonlu Petachia *Orta Çağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çeviren Nuh Arslantaş, İstanbul 2001.

Urbach, Ephraim Elimelech, "Abbaye", *EJd*, II, 44-45.

Waxman, Meyer, *A History of Jewish Literature*, I-V, Thomas Yoselof: New York-London 1960.

Weinberg, Raphael, "Bitul ha-Hegomonya şel Yeşivat Sura be Emts'a ha-Mea ha-Tişi'it" "ביטול ההגמוניה של ישיבת סורא בא מצע המאה התשיעית" [IX. Asrın Ortalarında Sura Yeşivası'nın Üstünlüğünün Sonra Ermesi], *Sefer Zikaron le-Samuel Kalmen Mirsky*, eds. Gersion Appel-Morris Epstein-Hayim Leaf, Sura Institute for Research, Jerusalem, Yeshiva University: New York 1975, s. 169-177.

Zeitlin, Solomon, "Josippon", *JQR*, n.s. 53 *(1962-63)*, s. 277-297.

Zobel, Moshe Nahum, "Ashi", *EJd*, III, 709.

A

Abay 55
Abba 52, 62
Abba Ariha 66
Abba bar Huna 65
Abbasî(ler) XII, 8, 9, 11, 12, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 66, 68, 71, 76, 80, 90, 96
Abbaye 51, 67
Ada 51
Adda 61
Âdem 5, 13, 16, 17, 33, 65
Adolf Neubauer 4, 13, 17
Afrika 103
Agripas 49, 60
Aha 52, 62
Ahab 38
Aharonoğulları 22
Ahaşveroş 44
Ahay 62
Ahaz 18, 40, 57, 65
Ahaziya 18, 39, 56, 57, 65
Ahbâru Bağdat 103
Ahd-i Atîk 3, 17, 39, 44
Ahima'ets 38, 56
Ahiya 38, 56
Ahoşveroş 59
Ahunay 54, 64
Akavya 51, 61
Akov 50, 61
Aleksander 60
Ali 24
Alsagnos 46
Altın Çağ 12
aluf 93
Amatsya 18, 40, 57, 65
Amon 18, 41, 58, 65
Amoraim 66
Amos 40, 57
Amots 40, 57
Amram ben Şlomo 70, 104
Amu Derya 27
Anan 50, 61, 65
Antakya 59
Antigonus 48, 60

Antiki 46
Antiyoh 46
Antiyohus 46, 59
Antohya (Antakya 46
Aramîce 5
Aramîler 51
Aram Naharayim 26
Ararat 27
Arbel Tepesi 61
Aristobulus 60
Arpahşad 35, 65
Asa 18, 38, 56, 65
Aşi 67
Asve 27
Aşer 36
Atalar 1, 17, 88
Atalya 18, 39, 57, 65
Avdimi 55, 64
Avi 62
Aviya 18, 38, 56, 65
Aviyatar 55
Avraham 12, 14, 21, 25, 27, 35, 65, 68
Avraham Kahana 12, 14
Azarya 38, 40, 41, 44, 55, 56, 57, 58
Azarya ben İddo 56

B

Bâbil 4, 15, 18, 19, 33, 41, 42, 43, 44, 45, 50, 54, 55, 58, 59, 64, 66, 67, 68, 70
Bâbil Krallığı 58
Bağdat XII, 12, 13, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 79, 82, 88, 89, 100, 103, 104, 105, 106
Bar Nehemya 67
Baruh şe-amar 83
Bar Yitshak 15, 70
Basra 91
Be-Hayehon u be-Yomehon 85
Belşatsar 43
Bene Barak 8
Bene Heyman 81
Ben Zvi Enstitüsü XIII
Berahya 46, 47, 59, 65
bet din 6, 8, 9, 10, 11, 55, 89, 91
bet ha-midraş 11
Bet ha-Mikdaş 17, 44, 59
bet ha-sefer 11, 81
Bet Şemeş 8
beytülmidras 11
birkat ha-mazon 69, 101
Bişr 80
Bişr b. Harun 8, 76, 79, 80

Bizans 5
Bo'az 37, 65
bodek 11, 91
Bölünme 35
Bostanay 65
Buhtunnasr 4, 17, 41, 42, 43, 58
Bünyamin 36, 42
Bünyamin (Benyamin) 36
Büyük İskender 17, 46

C

Câhiz 7, 8
cehbez 22, 25
cizye 99

Ç

Çardaklar Bayramı 88

D

Daftalı Mar Aha 62
Dağılış 33
Dan 36
dara kama 92, 93, 94
Darius 44, 59
David 3, 12, 13, 14, 20, 22, 24, 26, 28, 37, 50, 54, 65, 72, 73, 74, 106
David ben Zakkay 12, 13, 14, 20, 24, 26, 28, 65, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 81, 90, 105, 106
Davud 2, 4, 12, 17, 18, 28, 37, 39, 43, 49, 53, 54, 55, 58, 63, 64, 70, 81, 96, 103
dayan 9, 62, 88, 89, 91
Derbü Cemîl 100
Dereh Erets Yisrael 66
Dicle 100
Divan 71
Diyarbakır 26
Diyarkala 26

E

Eber 35, 65
Edomi 60
Ehal ha-Kodeş 85
El'azer ben (Dodohu) 56
El'azer ben Dodohu 38
Elişa 39, 56
Eliyahu 3, 38, 39, 54, 56, 97
Eliyahu Kapsali 3
Elyesa 39
Emevîler 5, 7, 27
Enoş 34, 65
Erets 'Atika 68, 74
Erets Yisrael 64
Eski Ahit 1, 2
Ester 80
Evil Merodak 43, 58
Eviyatar 37

Ezra 42, 45, 59

F

Fâris 89, 90
Finhas 55, 65
Fısıh 2, 88, 89
Filistin 2, 5, 17, 18, 19, 26, 27, 33, 37, 38, 43, 44, 46, 48, 50, 51, 55, 61, 64, 66
Friedlander 13, 14, 15, 19, 20, 23, 25, 26, 27, 73

G

Gad 37, 55
Gaon 68, 72, 85
Gaskalnas 46
Gemerya 43
getto 7
Gihon 27
Giv'at Arbel 50, 61
Goel/Gaal Yisrael 84
Gorya 55, 64
goy 81
goyim 99, 102
Greko-Romen 2
Gurgan 27
Gürcistan 27

H

Habakuk 40, 57
ha-Bavli XII, 4, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 33, 46, 50, 58, 60, 68, 70, 76, 80, 81, 92
hagada 2
Hagay 44, 45, 59
haham 13, 17, 18, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 61, 62, 63, 68
halakot 94
Halef b. Sarcado 8, 76
Halep 64
Hama 53, 64
ha-Motsi 69
Hananel 50, 61
Hanani 38
Hanani ha-Roe 56
Hananya 38, 46, 53, 62, 64, 65
Hananya ha-Roe 38
Hanilay 52
Hanina 19, 50, 52, 53, 62, 63, 96
Hanoh 34, 65
ha-Pasul 81
Harkavy 21, 25
Harun 8, 12, 70, 76
Harun b. İmran 8, 70
Hasan Yoşiyahu 79
Hasday 65
Hasdiya 47, 48, 59, 60, 65

Hâşimoğulları 102
Haşmonay 2, 18, 47, 48, 59, 60
Hatsiv 55
Hatsov 65
Hatsron 36, 65
haver 93
Haviva 62
havura kele 95
Hayy bar Kiyomi 74
Hazael 39
hazan 25, 83, 84, 85, 86
Helen 17
Helena 60
Helenizm 2
herem 10, 20, 78, 89, 90
Herod 2, 48
Herodos 60
Heymanoğulları 81
Heyna 61
Hezekiel 42
Hilkiya 41, 58
Hille 91
Hisda 66
Hiya Raba 51
Hiyya Raba 61
Hizkiya 18, 40, 50, 57, 61, 65
Hodşey Kele 92
hol ha-mo'ed 86
Horasan 26, 27, 70, 103, 104
Horedos 48
Horkanus 59, 60
Hoşe'a 40, 57
Hoşe'ya 40
Hoşmonay 47
Hoziya 41, 58
Hulda 41
Hulvân 26, 89
Huna 50, 51, 52, 61, 62, 66, 68
Huna Mar 51, 52, 62
Huna Mar Kafnay 65
Huna Mar Zutra 65
Huşiel 12

I

Irak 12, 26, 27, 46, 72, 106
Israel Friedlander 14, 25

İ

İbn Ebü'l-Bağl 98
İfrîkıye 70
İskender 59
iş neeman 92
İbn Haldun 4
İbn Hazm 4
İbrahim 1, 17, 35, 36, 54, 72
İbranîce XII, 3, 5, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 26, 33, 43, 69, 98
İddo 38, 56, 59

İgeret Rav Şerira Gaon 16
İlya 38
İran 26, 27, 50, 102
İshak 33, 35, 36, 103
İspanya 49
İsrail 2, 7, 8, 37, 38, 39, 44, 45, 47, 49, 53, 59, 61, 63, 82
İsrailoğulları 2, 17, 33, 37, 39, 41, 43, 45, 54, 55, 65, 68, 84
İssakar 36
İstanbul 13, 22, 27, 33, 38, 69
İtalya 3

J

Josephus 2, 3, 4
Justus 2

K

Kabala 3
Kadiş 85
Kadiş de-Rabanan 85
Kahana 12, 14, 15, 18, 19, 21, 52, 62, 74
Kahire Genizası 21
Karaî 15, 16
Karaîliğin 15
Karmisin 27, 70, 104, 105
Kasr 72, 106
Kasr-ı İbn Hübeyre 26, 72, 73
kaşer 10, 91
Kaşer 11
Kaynen 65
Kayravân XII, 12, 28, 72
Keduşa 83, 84
Kefâret günü 37
Keldanî 44
Kelev 76
Kelev ben Sarcado 76
Kenan 2, 34
kenas 89
kenişata raba 63
Keyhüsrev 44
Kirmanşah 23, 27, 70, 71, 104
Kirus 44
Kisra 104
Kitab-ı Mukaddes 2, 91
kohen 12, 17, 18, 38, 47, 48, 85
kohen gadol 17, 38
Kohen Tsadek 13, 19, 20, 22, 23, 25, 27, 28, 29, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 77, 82, 92, 103, 105, 106, 107
Koreş 44, 58
Kudüs XIII, 8, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 59

Kudüs İbrani Üniversitesi XIII
Kûfe 24, 102
Kûmis 91

L

Lameh 34, 65
Levi 36
Levili 85

M

Mabed 2, 3, 17, 33, 37, 43, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 64
Mafris 46
Maftir 86
Mağrib 24, 27, 72, 81, 82, 105
Mahalel 34, 65
Mahoza 54, 64
Makabi 59
Malaki 45, 59
Malkiram 43
malkot 89
Mar 52
Mar Giza 54, 64
Mar Hanina Raba 52
Mar (II.) Zutra 5
Mari 52, 62
Marimar Kahana 65
Mar Pahra 63
Mar Zutra 18, 19, 52, 53, 54, 55, 62, 63, 64
maskata 92
Matana 50, 61
Matatya 59
Matatya ben 46
megila 80
Me'mûn 9, 26, 28
Menaşe 18, 40, 41, 57, 58, 65
Meşulam 45, 59, 65
meturgeman 68, 85
Metuşelah 34, 65
Mezopotamya 26, 46
Migas 55, 64
Misa 64
mişne 90
Mısır 2, 22, 33, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 45, 46, 54, 58, 65, 72
Mika 38, 40, 56, 57
Miriam Frenkel XIII
Mişna 11, 16
Monobaz 49, 60
Muhammed 5, 6, 7, 38, 81, 82
Muktedir 22, 23, 25, 70, 71, 100, 104
Muktefî 23
Musa 2, 15, 54, 98

Musaf 86
Mu'tazıd 23, 96, 99, 100

N

Nahor 35, 65
Nahşon 36, 37, 65
Nahum 40, 50, 57, 61, 66, 67
Natan XII, 12, 15, 33, 37, 50, 51, 55, 61, 62, 65, 68, 70, 72, 74, 90
Natan ha-Bavli XII, 12, 15, 33, 68, 103
Natan ha-Kohen 12, 15, 70, 82
Nebukadnezzar 4
neeman 10
Nehardea 50
Nehemya 51, 55, 61, 64, 65
Nehilay 54, 64
Nehrevân 26, 88
Nehrevanî 106
Neriya 40, 57
Neseh 54
Netira 8, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 70, 72, 76, 82, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 105
Neubauer 4, 13, 14, 17, 23
New York 3, 5, 8, 12, 13, 15, 22, 26, 29, 82
Nikanor 47, 59
Nina 64
Nişmat kol hay 83
Nissi Nehrevanî 20, 28, 73, 75, 106, 107
Nuh XIII, 22, 27, 29, 33, 34, 35, 65
Nuh Arslantaş 22, 27, 29
Nusaybin 51, 62, 81

O

Oded 24, 38, 40, 57
Ofir 91
Omri 39
Oriya 40, 41, 57, 58
Osmanlı 3
Oved 37, 65
Ovedya 38, 56, 60, 65
Oziya 40, 57, 65

P

Pahra 53, 63
Papa 67
Paras 26, 89, 90
Parnas 10
patiha 90
Patron 46
Pedaya 39, 43, 57
Peleg 33, 35, 65
peraşa 84
Perets 36, 65
Pers 17, 44, 45, 50, 51, 54, 59, 61, 64

Persler 61, 64
Pesah 88
Pesuke de-zimra 83
Pinkas 71
Pisa bar Natsarda 50
Pitilomi 46
Pitoleme 18
Pumbedita XII, 13, 14, 16, 19, 20, 22, 23, 25, 27, 28, 29, 51, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 82, 84, 85, 91, 92, 103, 105, 106
Purim 2, 45, 80, 81

R

Raba 51, 52, 61, 62
Raba bar Nehemya 67
Raba Yosi 68
Rabbânî 16
Rabina 52, 62
Ram 65
Ram Amminadav 36
Ramat Gan 8
Rav 61, 66
Rava 51
Rava Bar Nehemya 66
Râzî 25
Rebî 24, 100
Rehov'am 18, 38, 56, 65
re'sü'l-câlût 5, 12, 13, 14, 18, 19, 22, 25, 27, 28, 46, 52, 54, 55, 60, 61, 62, 64, 65, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 81, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 103, 104
reş kala 73, 86, 92, 93, 106
reş kalot 93
responsa 16, 21, 27, 95
reş sidre 66
re'sü'l-câlût XII, 4, 5, 9, 12, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 46, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 96, 103, 105, 106, 107
Re'u 35, 65
Reuven 36
Roma 2, 46, 48, 49, 50, 51, 54

S

Sabora 68
Saboraim 68
Sa'diya 12, 13, 14, 20, 21, 22, 24, 25, 65, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 102
Sa'diya Feyyumî 75

Sa'diya Gaon 12, 14, 21, 22, 24, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 102
Safed 8
Safra 52
Salikus 46
Salmon 37, 46, 65
Sam 35
Samiriye 38
Samuel 50, 61
Samuel ben Hofni 25
Sanedrin 5, 47, 48, 55, 64, 93, 94
Santeroh 46
Sariya 42
Sarsar 74
Sasanî 5, 19, 53, 63, 96, 104
Sasanîler 5, 53, 67, 70, 96
Sebe 26
Sebt 10, 47, 68, 83, 86, 93, 94, 101, 102
Seder Eliyahu Zuta 3
Seder ha-Yeşivot 14
Seder 'Olam Zuta XI, XII, 1, 3, 4, 5, 12, 13, 15, 16, 17, 28, 33, 55, 96, 103
Sefer Tora 19, 28, 68, 69, 85, 90
Sefer Yosifon 3
Sefer Yuhasin 13
Sehl 24, 25, 100, 101, 102, 103
Selevki 18, 46, 47
Serug 35, 65
Sıfarad 49
Sibirya 27
Sinagog 6, 8, 9, 82, 84
sofer 89
Sözlü Kanun 15, 16
Sukot 88
Sura XII, 12, 13, 14, 19, 20, 25, 27, 28, 29, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 84, 85, 86, 90, 91, 92, 104, 106
Sutsitalı 61
Sutsitalı Natan 50
Süleyman 2, 17, 18, 23, 37, 38, 44, 55, 56, 91

Ş

Şafaran 104
Şafran 71, 104
şaliah tsibur 86
şeelot u'tşıvot 95
şeelot u tşuvot 21
Şeşet 61
Şilonlu 56
Şirin 104
şofar 82

Şabat 10, 19, 20, 47, 50, 68, 93, 101, 102
Şabur 51, 62
Şafat 50, 61, 65
Şalom 41, 58
Şealtiel 43, 44, 58
Şealtiel b. Yehoyakin 43
Şehanya 49, 50, 60, 61, 65
Şelah 35, 65
Şema'ya 38, 48, 49, 56, 60, 64, 65
Şerira Gaon 16, 68
Şim'on 36, 46, 47, 59, 60
Şinar 26, 33
Şit 33, 34, 65
Şizbi 51, 61
Şlomo 37, 65, 82
Şmuel 13, 14
Şmuel Moşe Şalom 13
şohet 10

T

Taliti 85
Talmud 3, 6, 11, 15, 16, 50, 60, 68, 92, 95, 102
Tanaim 66
Taylor-Schechter 26
Tefila 84, 86
Terah 35, 65
teva 84
Tevareh et-şimha Adonay 83
tevaya 86
Tevrat 1, 11, 15, 17, 28, 33, 34, 37, 39, 43, 45, 46, 53, 59, 63, 78, 82, 84, 86, 98, 102
Theological Seminary 26
Togarmim 27
Tora 19, 28, 33, 34, 37, 53, 63, 68
Tov le-hodo Adonay 83
Tov Yomi Barya 67
Tsadek 72
Tsadok 38, 56
Tsameh bar Kafnay 82
Tsameh ben Şahin 75
Tsedekiya 42, 43, 57
Tsedekiya b. Yoşiya 42
Tsedekya 40
Tsefanya 41, 58
Tsibya 39
Tsova 64
Tsova Nehri 54
Tufan 33, 34
Türkmen 27
Türk Petrol Vakfı XIII

U

Ubeydullah b. Süleyman 23
Ukba 13, 14, 15, 19, 22, 23, 25, 27, 28, 52, 61, 62, 65, 70, 71, 72, 103, 104, 105

Ukban 51

V

Vâsıt 91

Y

Yahuda 2, 20, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 51, 58, 59, 61, 65, 66, 74, 77, 78
Yahuda bar Yehezkiel 51
Yahudi I, XI, XII, XIII, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 33, 34, 44, 45, 46, 47, 49, 52, 54, 62, 65, 66, 67, 68, 70, 72, 75, 81, 82, 87, 91, 97, 103, 105
Ya'kov 25, 36, 55, 64, 65, 74
Ya'kub 36
Yanay 48, 60
Yared 34, 65
Yazılı Kanun 15, 16
Yehezkiel ben Zeharya 56
Yehiel ben Zeharya 38
Yehoahaz 41, 58, 65
Yehoaş 18, 39, 40, 57, 65
Yehoram 38, 56
Yehoşafat 18, 38, 39, 56, 65
Yehoşeba 57
Yehoşua 44, 56
Yehoşua ben Nişraf 50
Yehotsadak 58
Yehotsadek 42
Yehoyada 39, 40, 56, 57
Yehoyakim 18, 41, 42, 58, 65
Yehoyakin 4, 5, 18, 42, 43, 58, 60, 65
Yehoyariv 38
Yehu ben 38
Yehu ben Ḥanani 38, 56
Yekonya 43
Yemen 26, 27, 82
Yeohaz 56
Yeoşiya 18, 41, 42, 58, 65
Yeremya 33, 41, 42, 43, 58
Yeruşalayi 41
Yeşe'ya 40, 48, 57, 60, 65
Yeşiv 94
yeşiva XII, 9, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 21, 25, 26, 28, 51, 52, 53, 54, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 82, 83, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 103, 106
Yeşiva 86, 90, 91
Yeşu 59
Yeşu b. Nun 37
Yişay 37, 65
Yitshak 12, 15, 24, 25, 35, 53, 64, 65, 70, 100, 102

Yoahaz 38
Yoaş 57
Yoel 40, 57
Yohanan 47, 50, 59, 60, 65
Yom Tov Assis XIII
Yonatan 38, 47, 56, 59
Yoram 18, 38, 39, 56, 65
Yose ben Halafta 4
Yosef 3, 8, 23, 25, 27, 36, 51, 67, 68, 70, 82
Yosef bar Ya'kov 78
Yosef ben Finhas 23, 27, 103
Yosef ben Ya'kov 81, 82
Yosef b. Finhas 8, 70, 72
Yotam 18, 40, 57, 65
Yunan 59
Yunancaya 46
Yusuf 36, 70

Z

Zeharya 38, 40, 44, 45, 56, 57, 59
Zerubavel 5, 44, 45, 58, 59
Zevulun 36
zimme 6
zimmet 99
Zutra 52, 53, 54, 55

Seder 'Olam Zuta

[סדר עולם זוטא]

Natan ha-Bavli

DÜNYANIN KISA TARİHİ

Nuh ARSLANTAŞ

İyi bir tarih bilincine sahip olan Yahudilerin, modern dönemlere kadar tarihlerini kayda geçme konusundaki isteksizlikleri ilginçtir. Elinizdeki Seder 'Olam Zuta [Dünyanın Kısa Tarihi] isimli bu kroniğe kadar, Yahudi tarihçiler tarafından kaleme alınan kronik sayısı, yok denecek kadar azdır.

Bu açıdan Babilli Natan (Natan ha-Bavli) tarafından kaleme alınan Abbasîler dönemine ait bu kitap, hem Yahudi tarih yazıcılığı hem de İslamî dönemde yazılan ilk İbranîce kronik olması yönüyle büyük önem taşımaktadır.

Kaleme alınış tarihi bilinmeyen kronikte yaratılıştan başlayarak Yahudilerin devlet dönemi ve sonrasındaki sürgünlerde cemaati yöneten liderlerden kısaca bahsedildikten sonra, yazıldığı devirde cemaatin Abbasî Devleti nezdindeki siyasî temsil kurumu re'sü'l-câlûtluk (reş galuta) ile cemaat üzerinde fiilen daha etkin olan akademilerin (yeşivot: Sura ve Pumbedita) tarihleri, idareleri, gelirleri, cemaat üzerindeki otoriteleri ile bunlara nüfuz kurma çabaları gibi, İslam kaynaklarına yansımayan cemaat içi olaylar hakkında kıymetli bilgiler verilmiştir. Bu yönüyle eser, Abbasîler dönemi Yahudilerinden bahseden yegane İbranîce kronik özelliği taşımaktadır.

Kroniğin günümüze ulaşan İbranîce ve Yahudice-Arapça (İbranî harflerle yazılmış Arapça) yazmaları değişik araştırmacılar tarafından farklı kitap ve süreli yayınlarda neşredilmişti. Şimdiye kadar neşredilen kısımlardan bazı bölümler farklı dillere tercüme edilmekle birlikte, kronik, değişik kısımları ile bir bütün olarak dünya dilleri içerisinde ilk kez Türkçeye bu çalışma ile tercüme edilmiştir.

ISBN 978-975-16-2774-2